

Profana i sakralna arhitektura ranobizantske Istre

Koritić, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:016621>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-10**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Ana Koritić

PROFANA I SAKRALNA ARHITEKTURA RANOBIZANTSKE ISTRE

Diplomski rad

Mentor:

Dr. sc. Vinka Matijević, doc.

Zagreb, rujan 2023.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. GEOGRAFSKA OBILJEŽJA ISTRE.....	2
3. POVIJESNE OKOLNOSTI	2
4. PROFANA ARHITEKTURA.....	8
4.1. Rimske vile	8
4.1.1. Rimske vile na istočnojadranskoj obali	9
4.1.2. Rimske vile u Istri	10
4.3. Kasna antika	11
4.2. Ranobizantski urbanizam	12
4.3. Kastum u uvali Madona (Dobrika) na Brijunima.....	13
4.4. Bizantski pomorski limes	15
5. SAKRALNA ARHITEKTURA.....	17
5.1. Crkvena organizacija ranobizantske Istre	18
5.2. Crkva sv. Marije na Velikom Brijunu	21
5.3. Crkva sv. Nikole u Puli.....	24
5.4. Crkva sv. Marije Formoze u Puli.....	28
5.5. Eufrazijeva bazilika u Poreču	31
5.6. Ostali primjeri crkava	35
6. ZAKLJUČAK	39
Popis literature.....	41
Popis slika	46

1. UVOD

Istarski poluotok naseljen je od prapovijesti, a dolaskom rimske vlasti osnivaju se novi gradovi i započinje izgradnja brojnih vila čiji vlasnici su bili članovi društvene elite. Vile su osim stambene imale i gospodarsku namjenu s različitim pogonima i radionicama, a tijekom vremena se pregrađuju i mijenjaju funkciju. Istra se nalazila uz granicu Carstva, no zbog povoljnog geografskog položaja mnoga nepogodna zbivanja su ju zaobilazila. Iz pisanih izvora ne saznajemo mnogo o Istri u tom periodu, no na mnogim lokalitetima vidljiv je kontinuitet naseljenosti. U turbulentnom periodu kasne antike Carstvo se suočava s raznim problemima i prolazi kroz mnoge promjene. Na granice Carstva navaljuju barbarska plemena koja osvajaju pojedina područja, a stanovništvo bježi iz nesigurnih i napadnutih područja u sigurna utvrđena naselja duž jadranske obale. Jedno takvo utvrđeno naselje na kojem je moguće pratiti razvoj od 1. st. pr. Kr. nalazi se na otoku Veliki Brijun. Bizantska vlast dolazi u Istru nakon bizantsko-ostrogotskog rata u sklopu Justinijanove rekonkviste kojom se određeni teritoriji ponovno osvajaju, a čiji cilj je bio povratiti nekadašnju slavu Carstva. Justinijanovo doba u Istri ostavilo je neke od najraskošnijih i najbolje očuvanih primjera sakralne arhitekture, prvenstveno su to Eufrazijeva bazilika u Poreču i kapela crkve sv. Marije Formoze u Puli. Velika zdanja podižu se na inicijativu biskupa, a njihova obilježja svjedoče o arhitektonskom utjecaju većih središta Carstva. Osim njih, izgrađene su brojne manje sakralne građevine koje su u različitom stanju očuvanosti i istraženosti.

Cilj rada je dati opći pregled ranobizantske arhitekture u Istri unutar povijesnog konteksta 6. stoljeća. U skladu s time, ovaj rad podijeljen je na dva dijela u kojima se obrađuju najistaknutiji primjeri profane i sakralne arhitekture ranobizantskog perioda u Istri. Prikazat će se koje su povijesne okolnosti njihove izgradnje, a kroz analizu građevina navest će se tipični oblikovni elementi tog razdoblja te odakle su stizali utjecaji za njihovo oblikovanje. Kao temelju literaturu o povijesti Bizanta u hrvatskim krajevima valja istaknuti knjigu Ive Goldsteina *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*. Za literaturu o profanoj arhitekturi korišteni su članci Vlaste Begović i Ivančice Schrunk od kojih je za period kasne antike značajan članak *Preobrazba rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku*. Pregled bizantske sakralne arhitekture i njezinog utjecaja dao je Ante Šonje u knjizi *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*. Za pojedinačne primjere korišteni su brojni drugi članci i knjige navedeni u popisu literature.

2. GEOGRAFSKA OBILJEŽJA ISTRE

Istarski poluotok najveći je poluotok u Jadranskom moru te najveći hrvatski poluotok. Na jugoistoku trokutastog poluotoka nalazi se Kvarnerski zaljev, na zapadu je otvoreno more, a na sjeveru Tršćanski zaljev. U antičko doba toponim Istra odnosio se na područje južno od linije Trst-Rijeka, a tijekom povijesti geopolitička granica bila je određena riječnim dolinama.¹ Danas je granica prema Sloveniji na sjeveru određena Piranskim zaljevom na moru, rijekom Dragonjom na kopnu od koje se granica dalje nastavlja do planinskog masiva Ćićarije i Učke koji poluotok odvaja od ostatka kopna. Razvedene zapadna i južna obala bile su pogodne za plovidbu i trgovinu. Istra se obično dijeli na tri dijela prema tipu tla: Crvena Istra obuhvaća zapadnu obalu gdje prevladava crveno-smeđa zemlja, Siva Istra je središnji dio sa glinastim sivim tlom te Bijela Istra na istočnom dijelu poluotoka gdje je tlo kamenito. Istra je stoga relativno siromašna bogatijim tlima što je onemogućavalo ekstenzivnu poljoprivredu, ali kulture koje su uspijevale na tom tlu bile su dovoljne za lokalne potrebe.²

3. POVIJESNE OKOLNOSTI

Istarski poluotok nastanjen je još od prapovijesti. Prvi ljudski tragovi zabilježeni su u paleolitičkim pećinama, a nastavljaju se preko neolitičkih naselja te brončanodobnih i željeznodobnih gradina.³ Romanizacijom poluotoka stanovnici se s gradina ponovno spuštaju u nizinska naselja. Rimljani se za istočnu obalu Jadrana počinju zanimati u 3. st. pr. Kr. kada Istru nastanjuje ilirsko pleme Histra pod vodstvom kralja Epulona. Rimljani 177. g. pr. Kr. zauzimaju naselja na jugu Istre među kojima je i Nezakcij, centar Histra. Granica Istre i Italije 42. g. pr. Kr. postaje rijeka Rižana (*Formio*). Nova administrativna podjela Italije na regije Istru uključuje u X italsku regiju *Veneta et Histria*, a 12. g. pr. Kr. granica se pomiče na rijeku Rašu (*Arsia*) koja se opet pomiče 172. godine do Rijeke (*Tarsatica*).⁴

Novoosvojeno područje pretvoreno je u državni fond (*ager publicus*) na koji su naseljavani rimski i romanizirani koloni te vojni veterani.⁵ Istovremeno s romanizacijom teče i proces urbanizacije koji je uključivao osnivanje novih naselja, podjelu agrarnog zemljišta te izgradnju mreže komunikacija.⁶ Osnivaju se gradovi (*coloniae*) Trst (*Tergeste*), Poreč (*Parentium*) i Pula

¹ V. Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre*. Zagreb, 2005, 12.

² R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća*. Zagreb, 1988, 10 (dalje u tekstu: Matijašić, 1988).

³ K. Mihovilić, *Istra u prapovijesti*, u: V. Girardi-Jurkić (ur.), *Arheologija i umjetnost Istre*, Pula, 1986, 15-17.

⁴ V. Girardi-Jurkić, *Istra u rimsko doba*, u: V. Girardi-Jurkić (ur.), *Arheologija i umjetnost Istre*, Pula, 1986, 23 (dalje u tekstu: Girardi-Jurkić, 1986).

⁵ Ibid.

⁶ Ibid., 25.

(*Pola*) koji su upravljali i prostranim plodnim agerima (sl. 1). Gradska naselja postala su središta rimske civilizacije. Uz gradove razvijaju se i seoska imanja i ladanjske vile (*villae rusticae*) na kojima za vlasnika radi robovska snaga. To su bile kompleksne proizvodne jedinice koje su sadržavale pogone za preradu maslina i grožđa, keramičarske radionice, radionice za preradu i bojanje vune, a osim gospodarske i proizvodne imale su i stambenu namjenu.⁷

Razdoblje od početka 4. do kraja 6. stoljeća u Istri označava kraj antike. To je nesigurno i nestabilno razdoblje društvenih, upravnih i kulturnih promjena obilježeno borbama za vlast i pritiskom novih naroda koji prijete granicama Rimskog Carstva. Zapadni Goti prodiru u Italiju 401. godine prelazeći preko Istre. Istočni Goti 489. godine Istru uključuju u svoju državu sa središtem u Raveni. Šesto stoljeće obilježeno je istočnogotsko-bizantskim ratom (535.-555.), koji Istru 538. godine vraća u granice Istočnog Rimskog Carstva, te langobardskom seobom iz Panonije u Italiju 568. godine koja Slavenima i Avarima prepušta široki prostor istočno i sjeveroistočno od Istre.⁸

U 4. stoljeću Rimsko Carstvo izgrađuje sistem obrane na alpskim lancima od Ligurije do Kvarnera kako bi očuvalo svoju civilizaciju i društveno uređenje.⁹ U Istri obnavljaju se bedemi u Puli, podižu se novi u Nezakciju, a na nekadašnjim prapovijesnim gradinama i otocima i poluotocima grade se utvrđena naselja. Mijenja se i društveno-gospodarska struktura, smanjuje se broj robova te se napuštaju seoska imanja, a podižu se naselja zbijenog tipa s crkvom, grobljem, radionicama i gospodarskim objektima.¹⁰

Počeci kršćanstva u Istri javljaju se i prije Konstantinovog edikta 313. godine. Najstarije crkvene građevine grade se uz zidine Pule i Poreča. Kršćanstvo postaje državna religija 392. godine nakon čega se u 5. stoljeću diljem Istre grade nova crkvena zdanja. Bizantsko carstvo uključuje Istru u svoje granice 538. godine.¹¹

Kriza koja je zahvatila Rimsko Carstvo uzrokovala je propast zapadnog dijela, ali istočni je prevladao opasnost barbarizacije države i vojske.¹² Istočni dio bio je privredno jači i gušće

⁷ R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr.-III. st. posl. Kr.)*, Pula, 1998, 99-115 (dalje u tekstu: Matijašić, 1998)

⁸ B. Marušić, *Istra u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku*, u: V. Girardi-Jurkić (ur.), *Arheologija i umjetnost Istre*, Pula, 1986, 31; Matijašić, R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*. Zagreb, 2012, 193-208 (dalje u tekstu, Matijašić, 2012).

⁹ Ibid, 31.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid. Oko pitanja dolaska bizantske vlasti u Istru nema jednoznačnog odgovora, većina povjesničara smatra da se to dogodilo ubrzo nakon osvajanja Dalmacije 537. godine iako postoji i mišljenje da se to dogodilo završetkom bizantsko-ostrogotskog rata 552. godine, vidi u: Matijašić, 2012, 200.

¹² G. Ostrogorski, *Povijest Bizanta 324.-1453*. Zagreb, 2006, 40 (dalje u tekstu: Ostrogorski, 2006).

naseljen te se nakon prevladavanja etničke krize Bizant početkom 6. stoljeća mogao posvetiti osvajanju izgubljenih zapadnih područja. Unatoč podijeli Carstva na dva dijela, održala se ideja jedinstva, a rimski car i dalje je bio poglavar cijelog rimskog svijeta i kršćanske ekumene.¹³ Nekadašnja područja Rimskog Carstva koja su sada bila pod vlašću barbarskih naroda i dalje su smatrana vječnim i neopozivim carskim posjedom, a ponovno uspostavljanje rimske vlasti bilo je njegovo pravo.¹⁴

Oko pitanja početka bizantskog perioda povjesničari se još nisu usuglasili. Neki smatraju da ono počinje Konstantinovim preseljenjem u Bizantij, neki smrću Teodozija I. 395. godine, neki svrgavanjem posljednjeg rimskog cara na zapadu 476. godine.¹⁵ Pojam Bizant veže se uz antički grad Bizantij (*Bizantion*) na Crnom moru, na mjestu doticaja dvaju kontinenata i na važnoj točki plovnih i kopnenih trgovačkih putova.¹⁶ Preseljenjem carskog središta nakon 330. godine grad se preimenuje u Konstantinopolis (Carigrad), a Rimsko Carstvo sve više se veže uz istočne provincije jer su novi narodi zauzimali zapadne teritorije. Novom podjelom i padom Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine nestaje carska vlast u tom dijelu čime car u Konstantinopolu postaje jedini legalni vladar.

Podjelom Rimskog Carstva u 4. stoljeću na zapadni i istočni dio hrvatski prostori pripali su zapadnom dijelu. Istra je bila dio zapadne provincije *Venetia et Histria* na graničnom području koje je često bilo napadano od strane barbara, uništavano i pljačkano. Istra tada nije bila geografski značajno područje za Bizant te se rijetko spominje u pisanim izvorima.¹⁷ Tada hrvatskim prostorima i Italijom vladaju bizantski saveznici Ostrogoti koji priznaju bizantsko vrhovništvo. Dvadesetih godina 6. stoljeća stanje se mijenja, bizantsko-ostrogotski odnosi se pogoršavaju, a Carstvo ekonomski i novčano jača što je omogućilo da se povede rat na zapadu.¹⁸

Justinijan je vodio politiku još u vrijeme svojeg ujaka Justina I. (518.-527.), a kada je službeno preuzeo vlast uveo je mnoge promjene te je proširio teritorij (sl. 2). Njegova vladavina (527.-565.) vrijeme je intenzivnih promjena, ali i nastavka tradicije. Cilj Justinijanove rekonkviste bio je stvaranje jedinstvenog političkog, ekonomskog, kulturološkog i duhovnog prostora u okviru Carstva.¹⁹ S druge strane, 6. stoljeće početak je razdvajanja Istoka i Zapada za koje se u

¹³ Ostrogorski, 2006, 40.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ M. Vicelja-Matijašić, *Istra i Bizant. Neki povijesno-ikonografski aspekti u interpretaciji umjetnosti 6. stoljeća u Istri*, Rijeka, 2007, 2 (dalje u tekstu: Vicelja-Matijašić, 2007).

¹⁶ Vicelja-Matijašić, 2007, 2.

¹⁷ Ibid., 1.

¹⁸ Ostrogorski, 2006, 40.

¹⁹ Vicelja-Matijašić, 2007, 1; Matijašić, 2012, 193-219.

posljednje vrijeme smatra da je posljedica arapskih osvajanja, a ne barbarskih invazija.²⁰ Njegova vladavina obilježena je ratovima i velikim graditeljskim pothvatima. Raskinuvši monofizitsku politiku Anastazija I., uspostavio je crkveno zajedništvo s Rimom koje je bilo potrebno za obavljanje političkih zadaća na Zapadu.²¹ Osvajačke ratove vodio je Belizar te uz njega Narzet dok je Tribonijan proveo kodifikaciju prava, a prefekt pretorija Ivan Kapadokijski donio je najvažnije upravne mjere. Justinijan je svojom politikom obnove postavio primjer za kasniji svijet iako djelo njegove obnove nije potrajalo, a njegov je slom imao teške posljedice za Carstvo.²²

Početak njegove vladavine obilježen je borbom s Perzijom, a nakon uspostave „vječnog mira“ s neprijateljem na istoku, kreće u osvajanje zapadnih krajeva. Nakon osvajanja Vandalskog carstva u sjevernoj Africi pod vodstvom Belizara, 535. godine napada Siciliju, najjužniju točku Ostrogotskog kraljevstva u Italiji. U ratu protiv Vizigota u Španjolskoj 554. godine zauzeo je jugoistočni dio Iberskog poluotoka.²³ Nakon preotimanja Italije, većeg dijela sjeverne Afrike te dijela Hispanije i sredozemnih otoka na tom području opet je uspostavljena vlast rimskog cara iz Konstantinopola.²⁴

Rat s Ostrogotima potrajao je dvadeset godina što se odrazilo na demografiju i gospodarstvo kao i na napuštanje obradive zemlje što je dovelo i do gladi i bolesti.²⁵ Epidemija kuge izbila je u srpnju 541. godine na delti Nila nakon što je vjerojatno došla iz središnje Afrike.²⁶ Bolest se brzo širila trgovinskim putovima pa tako i morskim preko Jadrana. To je bila tek prva epidemija kuge koja će se pojavljivati kroz 6. i 7. stoljeće, a sljedeći nalet epidemije 559.-561. godine pogodio je i Istru.²⁷ Uz to nepovoljne vremenske prilike, prvenstveno poplave koje su donijele nekoliko gladnih godina, kao i jaki potresi, opće osiromašenje, veliki porezi koje vlast nameće te sve jači upadi barbarskih naroda doprinijeli su drugačijem razvoju Justinijanove ideje.²⁸

Prvenstveno je to slabljenje interesa središnje vlasti prema zapadnim provincijama koje sve više pritišću germanski narodi. Langobardi se 568. godine nastanjuju u Furlaniji i prijete bizantskim granicama što rezultira osnivanjem egzarhata u Raveni u kojemu vojna vlast preuzima civilnu

²⁰ Ibid.

²¹ Ostrogorski, 2006, 40. Monofizitizam je nauk po kojem Krist ima samo jednu narav u koju su ujedinjene božanska i čovječja u jedno, a ne dvije odvojene naravi.

²² Ibid., 41.

²³ ibid., 42.

²⁴ Ibid.

²⁵ Vicelja-Matijašić, 200., 6.

²⁶ Ibid., 7.

²⁷ I. Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*. Zagreb, 2003, 21 (dalje u tekstu: Goldstein, 2003).

²⁸ Vicelja-Matijašić, 2007, 7.

upravu. To je pokazatelj da središnja vlast ne može organizirati učinkovitu obranu i slati vojsku i financijsku pomoć pa su zapadni krajevi prepušteni sami sebi da se organiziraju i obrane.²⁹

Selo, gradovi i provincije međusobno su bili povezani dobro utvrđenom mrežom kopnenih i plovnih putova. Kao posljedica nestabilnog političkog stanja, javlja se regionalizacija i provincijalizacija još u Justinijanovo vrijeme. Samo su veći i bogatiji centri trgovali s udaljenim prostorima o čemu svjedoči smanjen uvoz luksuznih proizvoda iz dalekih provincija.³⁰ Manji gradovi ovisili su o lokalnoj proizvodnji i trgovini, uz iznimku onih koji su se nalazili na plovnim putovima. Porez je bio najznačajniji dio državnih prihoda, a osnovni je bio porez na zemlju koji se plaćao u novcu ili u proizvodima koji su se skladištili. Uz to stanovnici su bili opterećeni i drugim nametima poput obveza ugošćivanja i brige o vojnicima, rada na održavanju prometnica, mostova, fortifikacija.³¹

Sva ratna osvajanja imala su i posljedice. Na Balkanu posljedice su bile još teže jer nakon selidbe germanskih naroda na granicama Carstva pojavljuju se novi narodi. Od početka Justinijanove vladavine slavenska plemena u savezu s Bugarima neprestano upadaju na balkansko područje, ali zbog osvajanja u Africi i Italiji Carstvo nije imalo snage za obranu.³² U početku su barbarski narodi samo pljačkali zemlje pa bi se povukli iza Dunava. Slaveni su s vremenom preko Balkanskog poluotoka došli do Jadrana, Korinskog zaljeva i obale Egejskog mora, a uskoro su se počeli i trajno naseljavati na to područje.³³ Uz vanjskopolitičke opasnosti javili su se i unutarnji nemiri.³⁴ Za ratne pohode i graditeljsku djelatnost potreban je bio novac koji je stanovništvo davalo kroz sve veće poreze što je dovelo do financijske iscrpljenosti cijele zemlje.³⁵

Justinijan je bio posljednji rimski car na bizantskom prijestolju te ujedno i kršćanski vladar kojemu je pobjeda kršćanske religije bila jednako važna kao i ponovna uspostava rimske moći.³⁶ Način na koji je vodio državu prenio je i na upravljanje crkvom, intenzivno je sudjelovao u stvaranju crkvene politike i sudjelovao u teološkim raspravama, pisao teološke traktate i crkvene pjesme.³⁷

²⁹ Ibid., 7.

³⁰ Ibid., 8.

³¹ Ibid., 8.

³² Goldstein, 2003, 42.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid., 43.

³⁶ Ibid., 46.

³⁷ Goldstein, 2003, 46; Vicelja-Matijašić, 2007, 20.

Kroz reformirano rimsko pravo nastojao je nametnuti red. Rimski pravni sustav uveden je kroz kodificirano izdanje rimskog zakona *Codex Iustinianus* 529. godine, priručnik *Institutes* te nizu dodataka koji se objavljuju kao *Novellae*.³⁸ Utvrđivanje i poštivanje administrativnih pravila Justinijan je provodio putem hijerarhije administrativne aparature koju je osnivao u svim provincijama. Na osvojenim područjima osnivao je prefekture na čije čelo je postavljao vlastite provjerene ljude koju su implementirali nove reforme i zakone. Ti potezi bili su nepopularni jer su smanjivali privilegije lokalnih moćnika i suzbijali jaku korupciju unutar lokalnih vlasti što je izazivalo nezadovoljstvo prema središnjoj vlasti.³⁹

Svećenički stalež ojačao je reformom Anastazija 505. godine kojom *defensora civitatis* (gradonačelnika) potvrđuje biskup i vijeće zemljoposjednika.⁴⁰ Još od Konstantina biskupima je dodijeljena i svjetovna jurisdikcija čime su biskupi utjecali ne samo na teološka nego i politička i društvena pitanja. Biskupove odluke nisu bile oblikovane zakonima crkvenog morala, nego su temeljene na rimskom svjetovnom pravu.⁴¹ Biskupi su imali obvezu brinuti se o siromašnim i bolesnim članovima kršćanske zajednice kao i o upravljanju donacijama bogatih članova te su bili zaduženi za brigu o izgradnji i opremi crkvi.⁴²

Kasni rimski svijet u velikoj je mjeri bio agraran i ruralan, ali grad ostaje temeljna društvena struktura.⁴³ Broj gradova u 6. stoljeću nije se bitno promijenio, ali se promijenila njihova struktura, prvenstveno zbog velike depopulacije izazvane stalnim migracijama, ratnom opasnošću i epidemijama te padom ekonomske moći.⁴⁴ Građevine namijenjene klasičnom urbanom načinu života poput termi, kazališta, akvedukta i kolonada na Zapadu su propadale jer nije bilo ulaganja potrebnih za njihovu izgradnju i održavanje. Gradovi su se održali kao administrativni i vjerski centri i mjesta društvenog života.⁴⁵ Dovršetkom procesa kristijanizacije u 6. stoljeću napuštaju se poganski hramovi i druga kulturna mjesta koja dobivaju novu namjenu ili pak postaju izvor materijala za nove gradnje, a često su i ostavljene da propadaju.⁴⁶

O gradnji u Justinijanovo doba najviše saznajemo od Prokopija iz Cezareje u djelu *O građevinama*, ali nažalost ne na području Italije, Istre i Dalmacije.⁴⁷ Saznajemo da je Justinijan

³⁸ Vicelja-Matijašić, 2007, 6.

³⁹ Ibid., 8.

⁴⁰ Ibid., 9.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid., 10.

⁴³ Ibid., 11.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid., 12.

⁴⁷ Goldstein, 2003, 12.

bio iznimno zainteresiran za izgradnju po cijelom Carstvu i da je osobno financirao i projektirao neke od građevina.

4. PROFANA ARHITEKTURA

U Istri mnogobrojne vile su izgrađene u ranocarsko doba, a neke od njih pripadale su carskoj obitelji i bile su iznimno raskošne. Kroz vrijeme su nadograđivane i mijenjale su se funkcije pojedinih građevina. Neke od njih koristile su se sve do bizantskog perioda pa čak i kasnije.⁴⁸ Uz vile značajne građevine u Istri su utvrde, posebice one vezane za bizantski pomorski limes nazivan *limes maritimus*.⁴⁹

4.1. Rimske vile

Porijeklo rimske vile pronalazimo u italskoj stambenoj tradiciji i izvorno to je bila tradicionalna mediteranska kuća s atrijem (centralnim dvorištem).⁵⁰ Središnje dvorište često je koncipirano kao *atrium impluvium* u kojem je bazen za prikupljanje kišnice. Vile kao tip građevine nastaju krajem 3. ili početkom 2. st. pr. Kr., a arhitektura vila bila je inspirirana tradicijom etruščanskih i rimskih elitnih građevina.⁵¹ U 1. st. pr. Kr. helenistički utjecaj unosi nove elemente, dvorište s peristilom i dugačke portike koji podsjećaju na antičku stou. Treći dominantni utjecaj uz etruščanski i helenistički bio je egipatski.⁵²

Izvan gradskih središta razlikujemo *villae rusticae*, suburbane i maritimne vile.⁵³ Prema građevinskim značajkama dijele se na vile s prostorijama grupiranim oko središnjeg dvorišta, portikus i peristilne vile te kombinaciju tih tipova.⁵⁴ Položaj vila pomno je odabiran, najčešće su se smještale u duboke uvale sa sigurnim prirodnim lukama i na povišene položaje s kojih se pruža pogled na okolni prostor. Vile su se prilagođavale terenu na kojem su se gradile te su koristile njegove prednosti.⁵⁵

Dvije osnovne funkcije vila bile su proizvodnja i stanovanje te su sukladno tome prostori bili namijenjeni poljoprivrednoj, stočarskoj ili obrtničkoj proizvodnji.⁵⁶ To je uključivalo prostore

⁴⁸ V. Begović, I. Schrunk, *Preobrazba rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 18, 2001, 157-159 (dalje u tekstu: Begović, Schrunk, 2001).

⁴⁹ Goldstein, 2003, 11.

⁵⁰ V. Begović, I. Schrunk, *Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 20, 2003, 95 (dalje u tekstu: Begović, Schrunk, 2003).

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

⁵³ V. Begović, I. Schrunk, *Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 19, 2002, 113 (dalje u tekstu: Begović, Schrunk, 2002).

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Begović, Schrunk, 2003, 98-99.

u kojima se obavljao proizvodni proces, prostorije u kojima je boravio vlasnik, dio namijenjen upravitelju (*vilicus*) i njegovoj obitelji te prostore za robovsku radnu snagu (*ergastulae*). Vile su se gradile kao prizemnice prilagođene konfiguraciji terena, ali u kasnoj antici raste značaj fortifikacija koje određuju vanjski izgled pa tada umjesto prizemlja glavnu ulogu preuzima kat.⁵⁷

4.1.1. Rimske vile na istočnojadranskoj obali

Vile se na istočnojadranskoj obali počinju graditi rimskim osvajanjima obale i otoka u 2. i 1. st. pr. Kr., a nakon Batonovog ustanka 9. godine i pacifikacije tog područja postaju raširena pojava.⁵⁸ Tijekom 1. stoljeća elitne obitelji u rimskim kolonijama doživljavaju brzi ekonomski uspon. Provincijalnu elitu s posjedima na istočnoj obali Jadrana činile su republikanske senatorske obitelji i veterani koji su bili potpora Cezaru i Augustu.⁵⁹

Intenzivna proizvodnja u 1. st. pr. Kr. u Istri i Dalmaciji dovodi do gomilanja viškova u poljoprivredi koji se nakon skupljanja, prerade i skladištenja odvoze na vanjska tržišta.⁶⁰ Sredinom 2. i u 3. stoljeću više se ne gradi toliko novih zdanja, a na nekim posjedima dolazi i do napuštanja reprezentativnih dijelova građevina.⁶¹

Početak ovog stoljeća ubicirano je ili istraženo 257 rimskih vila, a taj broj je do danas zasigurno narastao.⁶² Njihova gustoća i broj pokazatelji su važnosti područja. Velika je koncentracija u južnoj Istri na području antičke Pule gdje su mnogobrojne luksuzne vile (Brijuni, Valbandon, Barbariga, Vižula). Veća koncentracija vila je i uz magistralne ceste i važne plovidbene putove te uz plodna polja.⁶³ U Istri veći je broj istraženih vila kojima je poznat tlocrt dok je u Dalmaciji više ubiciranih lokaliteta.⁶⁴

Mnogobrojne su jednostavnije vile na istočnojadranskoj obali i otocima (*villa rustica*) kao i luksuzne vile (Brijuni - uvala Verige, Katoro, Sorna, Barbariga, Valbandon).⁶⁵ Vile tog perioda tipološki su jednake vilama u Italiji čija se tradicija prenosi na drugu obalu Jadrana.⁶⁶

⁵⁷ Ibid., 99.

⁵⁸ Ibid., 96.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid., 99.

⁶¹ Begović, Schrunk, 2002, 116.

⁶² Begović, Schrunk, 2002, 124.

⁶³ Ibid., 125.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Begović, Schrunk, 2003, 96.

⁶⁶ Ibid., 97.

Ranocarsku i kasnoantičku fazu nije moguće jasno razlikovati na svim lokalitetima, no u slučaju Barbarige, Valbandona i uvale Verige na Brijunima to je jasno vidljivo.⁶⁷

4.1.2. Rimske vile u Istri

Razdoblje do zadnje četvrtine prvog stoljeća obilježeno je preobrazbom kulturnog krajolika i prirodnog zemljopisa istočnojadranske obale.⁶⁸ Iz Italije prenosi se novi tip ruralne gradnje koja prati osnivanje kolonija i podjelu zemljišta koji su stvorili nove socijalne i ekonomske uvjete. Pejzaž značajno izmjenjuju izgradnja vila i nastanak poljoprivrednih površina za pojačani uzgoj maslina i vinove loze.⁶⁹ Nalazišta gline omogućuju masovnu proizvodnju amfora i građevinskog materijala,⁷⁰ a pojačana je i eksploatacija kamena i proizvodnja soli.⁷¹ Osim za potrebe vila, proizvodi se za nova vojna i civilna tržišta.

Vile izvan gradova bile su središta ekonomske moći Carstva jer u njima su se nalazile radionice *figilinae*, *fullonicae*, radionice metala i slično. Ruralni zemljoposjednici bili su urbana elita koja je grad opskrbljivala potrebnim proizvodima. Vile su bile pokazatelj statusa i ugleda vlasnika, imale su lokalno-politički i socijalni utjecaj, a donosile su i solidan prihod.⁷²

Rimskom ekspanzijom i zauzimanjem novih teritorija članovima aristokratskih obitelji kasne republike pružila se prilika da postanu prvi vlasnici vila u Istri. Sljedeći vlasnici bili su ratni veterani, koji su bili odani Augustu i njegovim nasljednicima u 1. stoljeću, a koji se nazivaju novim ljudima (*homo novus*).⁷³ U vrijeme Augusta i Tiberija oni ulaze u Senat, bili su vjerna potpora julijevsko-klaudijeve dinastije i kao takvi često su imali prednost u opskrbi vojske pa su se u kratko vrijeme mogli obogatiti. Novostečeno bogatstvo pružilo im je priliku da svoju moć i bogatstvo pokažu gradnjom velikih vila na svojim posjedima.⁷⁴

U Istri je u razdoblju od 1. st. pr. Kr. do 2. st. po Kr. izgrađeno mnogo maritimnih vila. Neke od njih bile su isključivo ladanjskog karaktera (Katoro, Sorna kod Poreča, Valbandon, Vižula kod Medulina), a one u zaljevima imale su i velike proizvodne pogone (Loron, Barbariga, Fažana, uvala Verige na Velom Brijunu).⁷⁵

⁶⁷ Begović, Schrunck, 2002, 125.

⁶⁸ Ibid., 113.

⁶⁹ O uzgoju maslina i vinove loze vidi u: Matijašić, 1998, 334-343.

⁷⁰ O proizvodnji keramičkih predmeta vidi u: Matijašić, 1998, 370-389.

⁷¹ O proizvodnji soli vidi u: Matijašić, 1998, 352-355. O preradi i upotrebi kamena vidi u: Matijašić, 1998, 391-401.

⁷² Begović, Schrunck, 2003, 98.

⁷³ Ibid. 100.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Begović, Schrunck, 2003, 116.

4.3. Kasna antika

Nakon razdoblja stagnacije ili čak propadanja rimskih vila (2. i 3. st.) u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku one doživljavaju drugi veliki zamah graditeljske djelatnosti.⁷⁶ Mnogim vilama mijenja se struktura te način proizvodnje, a privremeno napuštene vile se obnavljaju i nadograđuju. Novopridošli stanovnici okupljaju se oko vila koje postaju središta stambene i sakralne izgradnje. Uz postojeće vile grade se novi stambeni prostori za izbjeglo stanovništvo iz Panonije i Norika. Zbog novih uvjeta stanovanja i proizvodnje, postojeći prostori se prilagođavaju i dograđuju se novi objekti poput sakralnih građevina. Pojedini lokaliteti na obali i otocima preuređuju se u sidrišta i pomorske baze, a vile se preuređuju za boravak posade i putnika.⁷⁷ Grade se i novi proizvodni pogoni i obrtničke radionice te vojni objekti za smještaj vojne posade. Značaj skladišta u vilama raste u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku jer je roba morala biti dugo skladištena. Uz to raste broj stanovnika i grade se pomorske baze zbog čega se grade velika skladišta i žitnice (*horreum*).⁷⁸ Zbog smanjenja broja robova i uspostave novih kolonatskih odnosa dolazi i do promjene u gospodarstvu koje se sada bazira na stočarstvu.⁷⁹

U kasnoj antici stanovništvo se iz gradova seli na ruralna područja što je obrnuti proces od onoga u 2. i 3. stoljeću. Vile doživljavaju funkcionalne i oblikovne promjene, ali cijelo vrijeme ostaju temelj ekonomije i proizvodnje koja se gotovo na istoj razini održala do početka 7. stoljeća.⁸⁰ Nova utvrđena naselja često se formiraju na mjestima ranijih gradinskih naselja od kojih je velik broj na obali, najčešće na istaknutom mjestu.⁸¹ Neke od fortifikacija koje tako nastaju su Rovinj, Vrsar, Novigrad, Umag i Sipar te u unutrašnjosti Motovun, Sutlovreč Pazenatički, Bale, Gočan, Mutvoran, Dvigrad, Pićan i drugi.⁸² Urbane karakteristike u srednjem vijeku zadržavaju tri naselja: Novigrad (*Aemonia/Neapolis*), Umag (*Humagum*) i Sipar (*Sipparis*).⁸³

⁷⁶ Begović, Schrunck, 2001, 2001, 157.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid., 159.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Matijašić, 1988, 100.

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid., 101.

4.2. Ranobizantski urbanizam

Ranobizantski urbanizam i arhitektura na tlu Hrvatske slabo su istraženi. Prve sinteze o obalnim gradovima u ranobizantskom razdoblju donose Mate Suić i Ivo Goldstein.⁸⁴ Tijekom Justinijanove vladavine dolazi do zadnjeg uzleta gradova prije gašenja njihovih klasičnih urbanih funkcija.⁸⁵ Obnavljaju se gradski bedemi, grade se i obnavljaju brojne crkve (Poreč i Pula). Ubrzo dolaze slavenska plemena zbog kojih se naselja primiču moru i otocima na čijim lokacijama se oblikuju fortificirana naselja koja su dio bizantske plovidbene rute. Za razliku od tradicionalne historiografije koja prijelazni period dolaska novih plemena prikazuje kroz osvajanje i razaranje gradova, novija istraživanja pokazuju da je to bio složeniji i dugotrajniji proces preobrazbe gradova.⁸⁶

Epidemije kuge koje su u 6. stoljeću harale smanjile su broj stanovnika. Posljedica toga bio je manji broj ljudi sposobnih za obranu te zastoje u pomorskoj trgovini kao prekid trgovačkih i prometnih veza sa zaleđem. Zbog toga se krajem 6. stoljeća smanjuju naseljene površine što dovodi do formiranja manjih i lako branjivih mjesta.⁸⁷

Zlatko Karač bizantska naselja ili slojeve unutar gradova razvrstava u tri skupine. Prva su gradovi s kontinuitetom antičke osnove. To su primjerice Zadar, Poreč, dijelom Trogir i Pula u kojima novi bizantski sloj arhitekture dolazi na već postojeću antičku urbanu matricu. U tim gradovima Bizant gradi monumentalne crkvene komplekse poput Eufrazijeve bazilike u Poreču i bazilike sv. Marije Formoze u Puli koji svjedoče o snazi i značenju tih gradova. Druga skupina su dislocirani i napušteni antički gradovi poput Akvileje koja se gasi nakon langobardskog zauzimanja, a gradske funkcije prenose se u sigurniju luku Grado.⁸⁸ U Istri zbog razaranja ugasio se Nezakcij, ali tu je ulogu imala i Pula koja je od polovice 6. stoljeća preuzela kontrolu plovnih puteva.⁸⁹ Treću skupinu čine novonastala naselja na do tad nenapuštenim lokalitetima na kojima se uz utvrde i samostanske komplekse razvijaju naselja (samostani na Šćedru, Mirje na Braču).⁹⁰

⁸⁴ Vidi u: I. Goldstein, *Bizant na Jadranu: Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* Radovi 13, Zagreb, 1992; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu.* Zagreb, 1976; M. Suić, *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali,* Zbornik Instituta za Historijske nauke u Zadru I, 1955, 1-36.

⁸⁵ Z. Karač, *Tragovi bizantskog urbanizma u Hrvatskoj,* Prostor 3, 1995., 286.

⁸⁶ Ibid., 287.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid., 289.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid., 290-291.

Tijekom druge polovice 6. stoljeća duž jadranske obale grade se brojne bizantske fortifikacije. Nakon gubitka kopnenih prometnih komunikacija važnu ulogu dobiva morski put koji je tekao uz otoke, podalje od kopna. Zato se na putu kretanja brodova na istaknutim mjestima na otocima gradi sustav promatračnica i utvrda.⁹¹ Na posebno važnim mjestima grade se veći bizantski kastroni koji su osim obrambene imali i civilnu funkciju sa stambenim i sakralnim objektima (Kastrum na Velom Brijunu). Zbog brzog širenja Carstva nije bilo moguće ni isplativo utvrđivati sva naselja pa su ovakve utvrde služile kao refugij za okolna neutvrđena naselja.⁹²

4.3. Kastrum u uvali Madona (Dobrika) na Brijunima

Na zapadnoj strani otoka Veliki Brijun smjestila se plitka uvala Madona. Poluotoci Rankun i Peneda pružaju joj zaštitu na sjeveru i jugu, otočić Madona (Pusti) na zapadnoj strani, a od otvorenog mora štiti ju otok Vanga. Na istočnoj strani nalazi se močvarno područje koje se pruža do zaljeva Saline, a zaštitu pružaju i obronci blagih padina čiji najviši vrh se naziva Straža (54,7 m.n.v.). Plitko more onemogućilo je pristup neprijateljskih brodova, a na brdima oko uvale vjerojatno su se nalazile stražarnice koje su kontrolirale kopnene i pomorske puteve.⁹³ Zbog svojeg zaštićenog položaja uvala Madona u kasnoj antici je jedna od ključnih točaka na istočnojadranskom plovnom putu.⁹⁴

Najstariji sloj arhitekture datira u početak 1. st. pr. Kr. kada je izgrađena skromna vila (sl. 3).⁹⁵ Dijelovi te prve vile iskorišteni su u gradnji iduće građevine, *villa rusticae* koja je imala veliko područje za poljoprivrednu proizvodnju. Druga *villa rusticae* izgrađena je na prvoj i bila je znatno veća s drugačijim rasporedom prostorija i središnjim dvorištem (sl. 4). Datira se u sredinu 1. st. pr. Kr., a vila je nekoliko puta obnavljana i proširivana. U vili se u početku proizvodilo vino, kasnije maslinovo ulje, a imala je i svoju luku. Na jugoistočnoj strani vile izgrađena je nova odvojena građevina s tornjem na istočnoj i bazenom na zapadnoj strani. Datira se u 1. ili 2. stoljeće, a njezina funkcionalna povezanost s drugom vilom nije jasna.⁹⁶ Ne

⁹¹ Ibid., 291.

⁹² Ibid., 293.

⁹³ V. Begović, I. Schrunck, *A late antique settlement in Madona bay, Brijuni islands*, *Histria Antiqua* 20, 2011, 375-376 (dalje u tekstu: Begović, Schrunck, 2011).

⁹⁴ V. Begović Dvoržak, I. Dvoržak Schrunck, I. Tutek, *Crkva Sv. Marije, građena uz castellum u uvali Madona, Brijuni Kasnoantičko i bizantsko razdoblje*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 2007, 229 (dalje u tekstu: Begović Dvoržak, Schrunck, Tutek, 2007).

⁹⁵ Begović, Schrunck, 2011, 376. Više o antičkim građevinama u uvali Dobrika vidi u: A. Vitasović, *Antički objekti u uvali Dobrika na otoku Veliki Brijun*, *Histria archaeologica: časopis Arheološkog muzeja Istre* 36, Pula, 2005, 157-210.

⁹⁶ Begović, Schrunck, 2011, 379.

postoje dokazi da je vila bila carski posjed, ali proizvodni i obrambeni objekti ukazuju na državno ulaganje.⁹⁷

U 3. i 4. stoljeću oko vile grade se novi objekti za veći broj novih stanovnika koji dolazi iz nesigurnih i ugroženih susjednih područja, čime postupno nastaje *refugium*.⁹⁸ Gradi se uz pristupne ceste, a nastaje i nova mreža ulica koja ocrta nekadašnje područje vile. U razdoblju kasne antike kompleks prerasta u naselje oko kojega se u 5. stoljeću podižu bedemi (sl. 5). Naselje se planski gradilo u ortogonalnom rasteru s dvije uzdužne i jednom poprečnom ulicom na čijim križanjima su nastali mali trgovi prema kojima su bile orijentirane važne građevine, a proizvodni dio bio je odvojen od stambenog.⁹⁹ Stambeni dijelovi bili su skromnijih dimenzija i gusto građeni s blagim otklonom od ortogonalnog rastera.¹⁰⁰

Fortifikacije naselja imaju oblik nepravilnog pravokutnika sa stranicama 124 m, 89,4 m, 110,3 m i 76,5 m (sl. 6). Širina bedema je 2,6 m koja se na uglovima i na dijelovima gdje bedemi mijenjaju pravac povećava do 2,9 m.¹⁰¹ Bedemi imaju pet vrata od kojih se jedna nalaze na južnoj strani, a po dvojna vrata na istočnoj i strani prema moru. Bedemi naselja građeni su u dvije faze, donja zona bedema pokazuje građevinska obilježja 5. stoljeća, a ojačani su tijekom 6. stoljeća u doba bizantsko-gotskog rata ili kasnije. Gradnja bedema vjerojatno je započela nakon 452. godine kada Huni razvaljuju Akvileju i kada se u Istri utvrđuju mnoga naselja.¹⁰² Donja zona bedema, ona prva izgrađena, završava na razini od oko 2 metra dok su na južnoj strani bedemi očuvani do visine od 4,8 metara.¹⁰³ Gornji dio bedema vjerojatno je građen prema bizantskim pravilima gradnje koja su određena u rukopisu *De strategica o tactica* koji je napisao anonimni časnik u Belizarovoj vojsci.¹⁰⁴

U vrijeme Justinijanove rekonkviste utvrda je vjerojatno bila vojni i crkveni centar.¹⁰⁵ Intenzivna militarizacija Istre i cijele jadranske obale u 5. i 6. stoljeću mijenja i karakter naselja na Brijunima.¹⁰⁶ U gradovima vojna prisutnost bila je stalna, a vile na pogodnim položajima u uvalama postale su pomorske baze.¹⁰⁷ Tada su i graditeljske aktivnosti koncentrirane na

⁹⁷ Ibid., 380.

⁹⁸ Ibid., 381; M. Zgrablić, *Naselja, crkve i biskupi u Istri između kasne antike i ranoga srednjeg vijeka: primjer Pulske biskupije*, Tabula: časopis Filozofskog fakulteta 10, 129 (dalje u tekstu: Zgrablić, 2012).

⁹⁹ Ibid., 382.

¹⁰⁰ Begović Dvoržak, Schrunck, Tutek, 2007, 231.

¹⁰¹ Ibid., 231-232.

¹⁰² Ibid., 232.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Begović, Schrunck, 2011, 384.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid.

dijelove Kastruma okrenute prema moru koji su bili povezani s lukom i trgovačkom djelatnošću. Građevine u tom dijelu naselja raščlanjene su lezenama kao i obližnja crkva sv. Marije.¹⁰⁸

U naselju nalazi se zanimljiv prostor koji je između 1930. i 1940. godine istraživao Mario Mirabella Roberti i koji još nije interpretiran.¹⁰⁹ U nizu prostorija otkrivena je jedna koja ima naglašenu apsidu koja je vidljiva i s vanjske strane fortifikacija koje su jedino na tom dijelu zaobljene. To znači da je prostorija izgrađena prije fortifikacija, tj. prije 452. godine kada se pretpostavlja da je započela izgradnja bedema. Prostorija je građena od pravilno klesanih kamenih blokova te ima dva sačuvana otvora koji su zazidani naknadnom izgradnjom fortifikacija koje su jednim dijelom presjekle objekt.¹¹⁰ Prije izgradnje fortifikacija ulaz u objekt nalazio se s južne strane. Dijelovi građeni od kamena klesanca u tehnici *opus isodomum* jasno se razlikuju od kasnije izgrađenog zida fortifikacija.

Postoji mogućnost da se ovdje nalazilo biskupsko sjedište, poznato iz povijesnih izvora, a o kojem je pisao Mate Suić.¹¹¹ Brijuni su u ranoj antici bili carski posjed i imali su posebnu upravu što u kasnoj antici rezultira podijeljenom crkvenom jurisdikcijom između pulskog i brijunskog biskupa.¹¹² Eufrazije 543. godine trećinu brijunskih solana daje kleru čime Brijuni postaju crkveni posjed.

Višeslojno naselje Kastrum u uvali Madona značajan je lokalitet za poznavanje rimske kolonizacije i graditeljske aktivnosti na otoku. Izvorni raspored ulica iz 5. i 6. stoljeća dobro je sačuvan jer se struktura utvrđenog naselja nije mijenjala od 6. do 16. stoljeća, kada se naselje gasi.¹¹³ Zbog očuvanosti naselja moguće je pratiti njegov razvoj i promjene do kojih je dolazilo u burnom vremenu kasne antike.

4.4. Bizantski pomorski limes

Iz Justinijanovog vremena datiraju mnoge utvrde i crkve koje je financirao na ponovno osvojenim područjima Italije i drugih provincija.¹¹⁴ Zbog opasnosti od upada barbara na graničnim prostorima Balkana, sjeverne Italije i sjeverne Afrike stanovništvo iz gradova odlazi

¹⁰⁸ Begović Dvoržak, Schrunk, Tutek, 2007, 232.

¹⁰⁹ V. Begović Dvoržak, *Crkva i samostan sv. Marije na Brijunima - faze izgradnje*, Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 15.-17.XI.2001.), 2004., 471 (dalje u tekstu: Begović Dvoržak, 2004).

¹¹⁰ Begović Dvoržak, 2004,471.

¹¹¹ M. Suić, *Cissa Pullaria-Baphium Cissence-Episcopus cissensis*, *Arheološki radovi i rasprave* 10, 1987, 207-212.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Begović Dvoržak, Schrunk, Tutek, 2007, 229.

¹¹⁴ Vicolja-Matijašić, 2007, 12.

u ruralna i sigurnija naselja.¹¹⁵ Od 6. stoljeća u pisanim izvorima javlja se termin *kastron* koji označava dobro utvrđeno naselje koje ne mora biti gradsko i koje ima određenu administrativnu autonomiju i naglašenu vojno-stratešku poziciju.¹¹⁶ U kastronima prepoznajemo da vojna administracija jača, dok se civilna smanjuje. Za kasnoantička naselja koriste se različiti termini što otežava definiranje njihovih funkcija i opsega.¹¹⁷ *Kastron* tako može označavati episkopalni centar, koji se inače nazivaju *polis* ili *civitates*, a nije utvrđena ni jasna granica između *kastrona* i manjih fortifikacija *castella*.¹¹⁸

U 6. stoljeću raste značaj pomorskog pravca istok-zapad, na što je utjecao i bizantsko-ostrogotski rat, kojim se brže i lakše povezuje Carigrad s jadranskim gradovima, prvenstveno Ravenom, središtem bizantske uprave u zapadnom dijelu Carstva.¹¹⁹ Najveći i najskuplji pothvat Bizanta na Jadranu bila je gradnja istočnojadranskog pomorskog limesa koji se pružao od Drača do zapadne obale Istre, a poznat je pod nazivom *limes marittimus*.¹²⁰ Bio je to sustav utvrda koje su služile za kontrolu prometa prema Raveni, a koristile su se i kao pribježišta za stanovništvo okolice. Dio je limesa koji je od Carigrada pratio obalu Egejskog i Jonskog mora prema Veneciji i Raveni pa južno uz talijansku obalu do Otranta. Sustav se počeo graditi vjerojatno u 4. i 5. stoljeću, a bio je dovršen u Justinijanovo doba.¹²¹ Na hrvatskom prostoru nalazi se stotinjak utvrda, a prvi ga spominje Mate Suić sedamdesetih godina prošlog stoljeća (sl. 7).¹²²

Inženjeri graditelji djelovali su diljem Carstva pa su tako sasvim sigurno došli i na istočnojadransku obalu, projektirali su i nadzirali gradnju.¹²³ Lokalno stanovništvo imalo je ključnu ulogu u izgradnji utvrda jer bile su potrebne osobe koje poznaju Jadran, njegov zemljopis te način plovidbe.¹²⁴ Da bi se odredilo mjesto gradnje utvrda potrebno je znati najpogodnije točke s kojih se može kontrolirati promet. S utvrda se kontroliralo šire područje, oko 10-15 kilometara, a s jedne utvrde trebala se vidjeti druga. Potrebna je bila povoljna luka

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Ibid. O jezičnom problemu korištenja toponima gradina i kaštelir koji potječe od lat. *castellum* vidi u: K. Buršić-Matijašić, *Toponimi gradine i kašteliri u vremenu i prostoru*, u: D. Tončinić, I. Kaić, V. Matijević, M. Vukov (ur.), *Studia honoraria archaeologica: zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader*, Zagreb, 2020, 43-52.

¹¹⁹ Goldstein, 2003, 11.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid.

¹²² M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976, 238-242.

¹²³ Goldstein, 2003, 12.

¹²⁴ Ibid.

i, ako je moguća, alternativa kako bi jedna bila zaštićena od južnog, a druga od sjevernog vjetra, kao što je slučaj kod bizantskog kastruma na Velom Brijunu gdje se nalaze uvale Dobrika i Salina. U bližoj okolini nalazilo se i plodno polje koje je opskrbljivalo posadu s najnužnijim namirnicama, a unutar utvrde postojao je izvor pitke vode ili cisterna. Pri samoj gradnji bedema prilagođavali su se konfiguraciji terena zbog čega ih je teško tipološki klasificirati. Najčešće se radi o brdovitom, teško pristupačnom terenu na kojem je gradina postojala još iz prapovijesnih vremena.¹²⁵

Među utverdama postoji podjela na dvije osnovne vrste ovisno o položaju. Prva su utvrde neposredno uz obalu koje su najčešće u gradovima koji imaju antički kontinuitet (Pula, Poreč, Zadar, Trogir i dr.) i koje nastavljaju antičku funkciju luka. Tu se ubrajaju i utvrde koje su tek nastale u kasnoantičko ili srednjovjekovno doba i koje unutar zidina imaju luku i lučke objekte.¹²⁶ Druga vrsta su novonastale utvrde izgrađene dalje od mora koje kontroliraju i luku (Korintija kod Baške na Krku, Vrgada, Guštjerne na Žirju), a ispod njih često se podižu sakralni objekti (Vrgada, Ugljan, Svetac).¹²⁷ Njihov glavni zadatak bila je kontrola prometa, dok su utvrde prve vrste bile zadužene za obranu i održavanje luka. Utvrde se nalaze na mnogobrojnim jadranskim otocima, na pravilnim razmacima i strateški važnim mjestima, a nastavljaju se na sjevernim dijelovima obale, u podvelebitskom primorju te u Istri.¹²⁸

5. SAKRALNA ARHITEKTURA

Kao što smo vidjeli, mnogobrojne rimske rustične vile kontinuirano su naseljene do početka 7. stoljeća, a neke od njih se preobražavaju u naselja.¹²⁹ Crkve su jedan od temeljnih i najraširenijih elemenata u proučavanju kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog prostora posebice od 5. stoljeća nadalje, a topografija rimskih rustičnih vila izravno je povezana s topografijom ranokršćanskih crkava.¹³⁰ Vrijedan su povijesni izvor za proučavanje arhitektonske tipologije i građevinskih tehnika, ali i za proučavanje naselja i naseljavanja određenog prostora.¹³¹ Crkvene građevine neizostavan su povijesni izvor za proučavanje razvoja naselja kao i bitan element praćenjakristijanizacije i institucionalizacije kršćanstva.¹³²

¹²⁵ Ibid., 13.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Ibid., 14.

¹²⁸ Ibid., 18.

¹²⁹ M. Zgrablić, D. Bulić, *Povijesno-topografski aspekti kristijanizacije agera kolonije Pole u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku (4.-6. stoljeće)*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 49, 2017, 35 (dalje u tekstu: Zgrablić, Bulić, 2017).

¹³⁰ Zgrablić, Bulić, 2017, 35.

¹³¹ Zgrablić, 2012, 129.

¹³² Zgrablić, Bulić, 2017, 36.

Osnovna podjela crkvi je na one unutar gradskih zidina (*intra muros*) i izvan njih (*extra muros*).¹³³ Grobljanske crkve i martiriji su se prema rimskim zakonima podizali na području poganskih nekropola koje su se nalazile izvan zidina.¹³⁴

5.1. Crkvena organizacija ranobizantske Istre

Ne postoji točni podaci kada nastaju prve crkvene organizacije u Istri, no prema malobrojnim epigrafskim i arheološkim ostacima počeci ranokršćanske crkve mogu se smjestiti na prijelaz iz 3. u 4. stoljeće.¹³⁵ Godine 391.-392. Teodozije I. proglašava kršćanstvo jedinom vjerom i nakon toga intenzivira se proces kristijanizacije koji se očituje u Istri kao i u Italiji i Dalmaciji. Prvi intenzivniji val izgradnji crkava može se smjestiti u 5. stoljeće.¹³⁶ Hijerarhijska organizacija Crkve u Istri u najstarijim vremenima nije dobro poznata.¹³⁷ Krajem 5. i početkom 6. stoljeća javlja se svećenička hijerarhija s naslovima klerika (biskup, prezbitar, đakon i podđakon).¹³⁸

Istarski biskupi ne spominju se u pisanim izvorima kao sudionici na najstarijim sinodama u Akvileji niti u crkvenim previranjima 5. stoljeća, što se smatralo dokazom o nepostojanju autonomne crkvene organizacije u Istri sve do 6. stoljeća.¹³⁹ Iz materijalnih ostataka 5. i prve polovice 6. stoljeća saznajemo više podataka o crkvenim organizacijama.¹⁴⁰ U 5. stoljeću istarska je crkva vezana za tradiciju i liturgiju Akvileje, njezini su biskupi sufragani akvilejskog biskupa.¹⁴¹ Istra je u kasnoj antici administrativno i kulturno pripadala sjevernojadranskom području te je stoga bila podložna utjecajima iz političkih, kulturnih i religijskih centara sjeverne Italije, prvenstveno Akvileje, Grada i Ravene.¹⁴² Dolaskom Bizanta u Istru jača prisutnost i utjecaj ravenske crkve i putem velikih posjeda koje Maksimijan dodjeljuje ravenskoj crkvi te putem jakog utjecaja na crkvena pitanja i liturgiju.¹⁴³ Crkvena povijest 6. stoljeća u Istri obilježena je trima velikim dostojanstvenicima: nadbiskupom Maksimijanom u Raveni, vezanim uz Pulu, biskupom Frugiferom u Trstu i biskupom Eufrazijem u Poreču.¹⁴⁴

¹³³ Zgrablić, 2012, 130.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Vicelja-Matijašić, 2007,31.

¹³⁶ Zgrablić, Bulić, 2017, 40.

¹³⁷ Zgrablić, 2012, 131.

¹³⁸ Zgrablić, Bulić, 2017, 40.

¹³⁹ Vicelja-Matijašić, 2007,33.

¹⁴⁰ Ibid., 36.

¹⁴¹ Ibid., 39.

¹⁴² Zgrablić, 2012, 130.

¹⁴³ Vicelja-Matijašić, 2007,39.

¹⁴⁴ Ibid., 41.

Područje Istre u kasnoj antici pripada provinciji *Venetia et Histria* s Akvilejom kao administrativnim središtem. U drugoj polovini 4. stoljeća grad postaje metropolitiska biskupija čime je postao i crkveno središte provincije.¹⁴⁵ Iz Akvileje širili su se glavni vjerski i kulturni utjecaji prema Istri. Akvileja je izvršila najveći utjecaj na oblikovanje istarskih crkvenih središta i razvoj crkvene organizacije.¹⁴⁶

Crkve se u Istri grade na mjestu rustičnih vila ili u njihovoj neposrednoj blizini. U kasnoantičkim gradovima Istre crkve unutar zidina nisu više samostalne građevine, nego su dio sakralnog kompleksa koji se sastoji od nekoliko građevina (katedrala, baptisterij, *domus episcopi* i pomoćne zgrade) koje su bile važne za funkcioniranje cijelog sklopa.¹⁴⁷

Na zapadnoj obali Istre, uz veliki broj rimskih rustičnih vila, pronalazimo i mnogobrojne crkvene građevine iz kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Ponajprije se nalaze u gradovima i suburbijama, a kasnije i na širem području agera.¹⁴⁸ Sukladno tome javlja se pitanje međusobnog odnosa rustičnih vila i sakralnih građevina. Za područje Istre maleni je broj pisanih izvora koji bi pojasnili razvoj crkvene organizacije i nastanka crkava.¹⁴⁹

U kasnoantičkom razdoblju na području istarskog poluotoka nalazile su se tri biskupije.¹⁵⁰ U rimskim kolonijama Trstu (*Tergeste*), Poreču (*Parentium*) i Puli (*Pola*) tijekom 4. i 5. stoljeća uspostavlja se crkvena organizacija na čijem čelu se nalazi biskup.¹⁵¹ Granice biskupija uglavnom su se podudarale s granicama agera. Priobalje i unutrašnjost Istre sjeverno od rijeke Mirne pripadalo je ageru kolonije Tergeste. Porečka biskupija bila je definirana prirodnim granicama, obuhvaćala je područje južno od rijeke Mirne, u unutrašnjosti do Berma i Butonige, sve do Limskog kanala. Južni dio poluotoka zauzela je pulska biskupija, od Limskog kanala, u unutrašnjosti do Žminja pa prema dolini Raše.¹⁵²

Justinijanovi zakoni poticali su lokalne biskupe i bogate posjednike da održavaju i obnavljaju crkve.¹⁵³ U Istri to se očituje sve većim brojem crkvenih građevina i to ne samo u gradovima

¹⁴⁵ Zgrablić, Bulić, 2017, 39.

¹⁴⁶ Ibid., 36, 39.

¹⁴⁷ Zgrablić, 2012, 131.

¹⁴⁸ Zgrablić, Bulić, 2017, 37.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Ibid., 38.

¹⁵¹ Ibid.

¹⁵² Ibid., 39.

¹⁵³ Ibid., 41.

nego i na širem području agera. Šesto stoljeće obilježeno je novim smjerovima u crkvenom graditeljstvu Istre i krajem kristijanizacije romanskog stanovništva u Istri.¹⁵⁴

U vrijeme cara Konstantina kršćani se počinju pokapati izvan grada. Najstarije crkvene građevine izvan gradskih zidina Pule funerarnog su karaktera, a u 5. stoljeću grade se na kršćanskim grobljima u okolici grada.¹⁵⁵

Na privatnim posjedima s rustičnim vilama crkve su se ili integrirale u postojeće dijelove ili su sagrađene nove građevine, a to se moglo dogoditi dok je vila još bila u upotrebi ili nakon što je vila prestala funkcionirati u svojoj izvornoj funkciji.¹⁵⁶ Za izgradnju su se često koristili dijelovi prijašnjih rimskih građevina. Zbog pojačanog naseljavanja neke od vila gube ranije sadržaje i funkcije te postaju jezgre oko kojih se razvija naselje.¹⁵⁷ Crkve u kasnoj antici imaju ulogu kakvu je imala bazilika u klasično doba, one postaju vodeći vjerski objekt, ali imaju i ulogu ekonomskog i društvenog središta.¹⁵⁸

Graditeljska djelatnost intenzivira se u 6. stoljeću koje je obilježeno visokom razinom umjetničkog stvaranja u cijelom Carstvu. Osim u urbanom prostoru i suburbiju sve se više crkava gradi i u ruralnom prostoru agera.¹⁵⁹ Istraživanja ruralnog prostora uz obalni prostor pulskog agera pokazala su da u 4. i 5. stoljeću nema jasnijih znakova napuštanja ili uništavanja rustičnih vila, a broj stanovnika se značajno ne mijenja.¹⁶⁰ Štoviše, broj stanovnika možda je i porastao dolaskom izbjeglica iz susjednih ugroženih područja.¹⁶¹ Istra se nalazila izvan kopnenih puteva između Panonije i sjeverne Italije što je dovelo do oporavka gospodarskih mogućnosti i demografskog i gospodarskog kontinuiteta u kasnoj antici.¹⁶² Takve okolnosti u periodu intenzivne kristijanizacije područja uzrokovale su i potrebu za izgradnjom crkava za župljane kao i onih na grobljima.

Crkve na privatnom posjedu pokazatelj su prestiža vlasnika imanja koji su uz biskupovo odobrenje crkve mogli opremiti novim arhitektonskim elementima i dekoracijama, a od 6. stoljeća na svojim ruralnim imanjima crkve često podižu pripadnici bogatih aristokratskih

¹⁵⁴ Ibid., 42.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ Ibid., 48.

¹⁵⁷ Ibid., 49.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Zgrablić, 2012, 134.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Ibid.

staleža.¹⁶³ Za istarske primjere ranokršćanskih crkava vezanih za posjed vile ne postoje pisani podaci o njihovim graditeljima pa ne znamo jesu li to bili vlasnici imanja ili su one podizane na inicijativu crkvenih vlasti, za privatne potrebe stanovnika imanja ili za potrebe novog naselja.¹⁶⁴ Isto tako, niti za jednu istarsku ranokršćansku crkvu izgrađenu na području rustične vile ne znamo je li podignuta u vrijeme funkcioniranja vile u njezinom izvornom obliku ili je izgrađena nakon prestanka funkcioniranja vile.¹⁶⁵

5.2. Crkva sv. Marije na Velikom Brijunu

U brijunskoj uvali Madona na području rimske vile iz 1. st. pr. Kr. formiralo se kasnoantičko naselje nazvano Kastrum. Nakon 313. godine u Kastrumu je na nepoznatoj lokaciji vjerojatno bila izgrađena crkvena građevina na što ukazuju mnogobrojni ulomci nađeni tijekom arheoloških istraživanja.¹⁶⁶ Crkva sv. Marije (sl. 8) gradi se u drugoj polovici 5. stoljeća kada naselje već ima bedeme pa za crkvu nema mjesta unutar njih.¹⁶⁷

Ranokršćanska crkva sv. Marije nalazi se 120 metara sjeverno od Kastruma uz morsku obalu na povišenom platou i pravilne je orijentacije istok-zapad s glavnim ulazom okrenutim prema moru. Crkva je mnogo puta adaptirana i mijenjana joj je unutarnja dekoracija te je stoga teško razlikovati faze gradnje.¹⁶⁸ Najstarija faza datira se u 5. stoljeće kada je crkva građena kao dvoranska crkva bez apside, prostora odijeljenog stupovima s otvorenim nartekсом ispred ulaza.¹⁶⁹ Ukupne dimenzije crkve s nartekсом su 28,74x10,8 m. Odnos njezina interijera, omjer između prostora za vjernike i svetišta izveden je u zlatnom rezu, kao i omjer pročelja.¹⁷⁰ Crkva je sačuvana gotovo do razine krovišta pa je lako zamisliti kako je izgledala u početku (sl. 9).

Dva reda monolitnih stupova dijelila su crkvu na glavni i dva bočna broda (sl. 10). Stupovi su jednostavno ukrašeni impostima sa znakom grčkog križa (*crux immisa*) bez kapitela. Slični su impostima crkve Acheiropoietos u Thessalonici (druga polovica 5. st.).¹⁷¹ Jedan od lukova, koji su se nalazili na impostima, sačuvan je *in situ* dok se iznad lukova nalazila galerija kao u crkvi sv. Groba u Jeruzalemu (325.-350.), crkvi Santa Sabina u Rimu (422.-432.) ili San Paolo fuori

¹⁶³ Zgrablić, Bulić, 2017, 50.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Begović Dvoržak, 2004, 469.

¹⁶⁷ Zgrablić, Bulić, 2017, 49.

¹⁶⁸ Begović Dvoržak, 2004, 469.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Begović Dvoržak, Schrunk, Tutek, 2007, 234.

¹⁷¹ Begović Dvoržak, 2004, 470. O crkvi Acheiropoietos vidi u: J. Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art*, London, 1979, 161 (dalje u tekstu: Beckwith, 1979); R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, Harmondsworth, 1975, 74-76 (dalje u tekstu: Krautheimer, 1975).

le Mura u Rimu (kraj 4. st.).¹⁷² U arheološkim istraživanjima početkom 20. stoljeća nađeni su mnogobrojni ulomci za koje Anton Gnirs smatra da su pripadali srušenoj galeriji.¹⁷³ Na sjevernom i južnom zidu nalazili su se veliki polukružno presvođeni prozori. Iznad glavnog ulaza nalazio se trokutasti zabat što upućuje na to da je crkva bila prekrivena jedinstvenim dvostrešnim krovom. To znači da na središnjem brodu nisu postojali prozori, što je unutrašnjost činilo mračnom pa je pozornost vjernika bila usmjerena na oltar i svetište koje je bilo rasvijetljeno velikim prozorima. Pronađena je i kamena tranzena prozora koja ukazuje na način zatvaranja prozora.¹⁷⁴

Svetišni prostor bez apside (*sanctuarium*) povišen je od ostatka crkve i rastvoren trijumfalnim lukom kao i u crkvi sv. Marije u Balama i dvojnoj crkvi u Nezakciju.¹⁷⁵ Na mjestu šestog para stupova nalazili su se križni pilastri koji su nosili trijumfalni luk te dva bočna stupa s kapitelima. Trijumfalni luk sličan je onima u crkvi San Giovanni in Laterano u Rimu (prva polovica 4. st.),¹⁷⁶ u bazilici na Manastirinama u Saloni¹⁷⁷ i crkvi San Giovanni Evangelista u Raveni (424.-434.)¹⁷⁸ te pulskoj katedrali (5. st.).¹⁷⁹ Kapiteli trijumfalnog luka ukrašeni su križem na sve četiri strane te medaljonom s Kristovim monogramom (*crux coronata*) dok su likovi na kutovima kapitela jako oštećeni, ali Gnirs pretpostavlja da su to bile lavlje glave.¹⁸⁰ Kapiteli su lokalna izvedba pojednostavljene verzije dvozonskih kapitela sa životinjskim figurama na

¹⁷² Begović Dvoržak 2004, 470. O crkvi sv. Groba vidi u: Beckwith, 1979, 26; Krautheimer, 1975, 50-51.; M. Webb, *The Churches and Catacombs of Early Christian Rome: A Comprehensive Guide*, Brighton, 2001, 207-213 (dalje u tekstu: Webb, 2001). O crkvi sv. Sabina vidi u: Krautheimer, 1975, 127-130; Webb, 2001, 169-171. O bazilici S. Paolo fuori le Mura vidi u: H. Brandenburg, *Ancient churches of Rome from the fourth to the seventh century: the dawn of Christian architecture in the West*, Turnhout, 2005, 103 (dalje u tekstu: Brandenburg, 2005)

¹⁷³ Begović Dvoržak 2004, 470.

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ O crkvi sv. Marije vidi u: M. Jurković, A. Milošević, I. Basić, *Bale-benediktinski samostan sv. Marije Velike: rezultati dosadašnjih istraživanja*, u: M. Jurković (ur.), *I. porečki susret arheologa: rezultati arheoloških istraživanja na području Istre: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Poreču 29. rujna 2006.*, Poreč, 2008; A. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi: katalog, kat. jed. I. 5.*, Split, 2000, 16-19. O crkvama u Nezakciju vidi u: R. Matijašić, *Res publica Nesactiensium*, Latina et Graeca 20, 1982, 35-50; G. Rosada, *Oppidum Nesactium: una città istro-romana*, Treviso, 1999.

¹⁷⁶ O crkvi San Giovanni in Laterano vidi u: Brandenburg, 2005, 20-36; Krautheimer, 1975, 25-26; Webb, 2001, 41-44.

¹⁷⁷ O bazilici na Manastirinama: E. Marin, *Civitas splendida Salona*, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana: Arheološki muzej, Split, 25.9.-31.10.1994*, Split, 1994, 56-58; E. Marin, *Starokršćanska Salona. Studije o genezi, profilu i transformaciji grada*, Zagreb, 1988, 50-55.

¹⁷⁸ O crkvi San Giovanni Evangelista vidi u: G. Bovini, *Ravenna: Art and History*, Ravenna, 1980, 41-43 (dalje u tekstu: Bovini, 1980); R. Krautheimer, 1975, 138; D. Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, New York, 2010, 63-70 (dalje u tekstu: Mauskopf Deliyannis, 2010); R. Milburn, *Early Christian Art and Architecture*, Berkeley, 1988, 68-69 (dalje u tekstu: Milburn, 1988).

¹⁷⁹ O katedrali u Puli vidi u: M. Mirabella Roberti, *Pulska katedrala*, u: O. Krnjak (ur.), *Studijski dani u čast arheologa prof. Maria Mirabelle Robertija (1909.-2002.)*, Pula, 2014, 201-240; Ž. Ujčić, *Ranokršćanska Pula*, u: R. Matijašić (ur.), *Pula: antički grad*, Zagreb, 2005, 73-75.

¹⁸⁰ Begović Dvoržak, 2004, 470.

uglovima koji su se počeli proizvoditi krajem 5. stoljeća.¹⁸¹ Monogram je značajan za datiranje, a prema Gnirsu crkva je izgrađena između 350. i 550. godine.¹⁸² Sedmi stup nalazi se u prostoru svetišta i veće je visine od ostalih. Kapiteli tih stupova su ukrašeni ptičjim glavama i dvoprutim sidrima te grčkim križem unutar kružnog medaljona (*crux coronata*). Kapiteli odijeljeni u dvije zone slični su onima u crkvi Sant Apollinare in Classe (530.-549.),¹⁸³ a dekoracija je slična jednostavnim kapitelima crkve sv. Martin u Sutlovreću Pazenatičkom (sredina 6.st.).¹⁸⁴ Imposti bez kapitela ukrašeni križem slični su impostima s križem i bez kapitela u tzv. Teodorikovoj palači u Raveni.¹⁸⁵

U produžetku bočnih brodova nalaze se pastroforije koje su prema svetištu bile rastvorene prostranim lukovima, a od bočnih brodova odijeljene zidom i povišene za dvije stepenice. Još jedan nalaz arheoloških istraživanja s početka prošlog stoljeća su dvostruki stupići spojeni na uglovima, zaobljeni zajedničkom plintom. Ukrašeni su križem i slični su onima iz crkve San Giovanni Evangelista u Raveni,¹⁸⁶ a Gnirs je smatrao da su se nalazili na prozoru prezbiterija.¹⁸⁷

Vanjsko oplošje crkve raščlanjeno je lezenama poput dvojnih crkvi u Nezakciju. Glavni ulaz na pročelju flankiran je dvjema lezenama, a još dvije nalaze se u uglovima u produžetku bočnih zidova. Istočni zid crkve djelomično je ukopan u teren koji se uzdiže prema Petrovcu i ima prigrađenu manju cisternu. Zidovi su građeni od klesanog kamena s izmjenom redova kamena manjih i većih dimenzija, uglavnom se približavajući tehnici *opus isodomum*, što je karakteristična tehnika zidanja za kasnu antiku.¹⁸⁸

Iz prve faze crkvenog namještaja očuvana je baza oltara s četiri mramorna stupa i manjim udubljenjima za relikvije te fragmenti ploča oltarne pregrade i pilastra. U 6. stoljeću u vrijeme bizantske okupacije Istre unutrašnjost je djelomično obnovljena, a vrlo rano crkvi je prizidan i hospicij koji je koncipiran kao fortifikacija oko crkve.¹⁸⁹ Druga renovacija izvršena je u 8./9.

¹⁸¹ Vicelja-Matijašić, 2007.,57.

¹⁸² Begović Dvoržak, 2004, 470.

¹⁸³ O crkvi San Apollinare in Classe vidi u: Beckwith, 1979, 118-120; Bovini, 1980, 52-54; Mauskopf Deliyannis, 2010, 259-274; Milburn, 1988, 173-174.

¹⁸⁴ Begović Dvoržak, 2004, 470. O crkvi sv. Martina vidi u: M. Mirabella Roberti, *La chiesa e le mura di San Lorenzo del Pasenatico, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, XXVII-XXVIII*, 1979.-1980., 63-86; N. Maraković, *Crkva sv. Martina u Svetom Lovreću Pazenatičkom – privatna crkva porečkih biskupa ili istarskih (mark)grofova?*, Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva 1, 2011, 13-36.

¹⁸⁵ Begović Dvoržak, Schrunk, Tutek, 2007, 234. O Teodorikovoj palači vidi u: Bovini, 1980, 61; Mauskopf Deliyannis, 2010, 119-122.

¹⁸⁶ O crkvi San Giovanni Evangelista vidi u: Bovini, 1980, 41-43; Krautheimer, 1975, 138; Mauskopf Deliyannis, 2010, 63-70; Milburn, 1988, 68-69.

¹⁸⁷ Begović Dvoržak, Schrunk, Tutek, 2007, 234.

¹⁸⁸ Begović Dvoržak, 2004, 470.

¹⁸⁹ Begović Dvoržak, Schrunk, Tutek, 2007, 238.

stoljeću kada se ploče oltarne pregrade dekoriraju troprutim kružnicama. Na podu je vidljivo kasnosrednjovjekovno kameno opločje, a u narteksu i oko njega nađeni su kasnoantički sarkofazi i zidani grobovi.¹⁹⁰

Arhitektura crkve, prema mišljenju Begović Dvoržak, veže se uz utjecaj Teodorove bazilike Konstantinova razdoblja u Akvileji (dvoranska crkva sa stupovima bez apside s početka 4. st.), Predeufrazijane u Poreču (5. st.) i Crkve Kristova Groba u Jeruzalemu (bazilika) i Anastazije Rotonde na Golgoti (polovica 4. st.), crkve sv. Ivana u Konstantinopolu (sredina 5. st.) te uz dvojne crkve u Nezakciju (5. st.). Jadran je plovnim putevima bio povezan s Mediteranom te stoga utjecaj i sličnosti crkava nije neobičan.¹⁹¹

Mnogobrojni su nalazi sekundarno upotrijebljenih mramornih ploča iz antičkih građevina s drugih dijelova otoka, najvjerojatnije iz vile u uvali Verige.¹⁹² Iz vile je upotrijebljen dio arhitrava Neptunova hrama ukrašen morskim bićima koji je u crkvi iskorišten kao podnožje oltarne pregrade. Drugi dio arhitrava pronađen je u uvali Verige te je njihovim spajanjem dobivena cjelina.¹⁹³ Pronađeni su i mnogobrojni ulomci rimskih tegula od kojih neke imaju žigove *A. Faesonius A. f.*, a potječu iz antičkih građevina na Brijunima.¹⁹⁴

5.3. Crkva sv. Nikole u Puli

Crkva sv. Nikole, nekada zvana Mala Gospa u Puli podignuta je oko 600. godine. Predstavlja rijedak sačuvan primjer jednobrodne crkve s poligonalnim plaštem apside koji pripada ravenskom tipu s pet stranica i tri prostrana prozora (sl. 11). Crkva se izvorno nazivala Mala Gospa (Rođenje Blažene Djevice Marije), a posveta sv. Nikoli potječe iz 1583. godine kada je crkva dodijeljena pravoslavnim Grcima pulskog područja.¹⁹⁵ Smještena je na sjevernoj padini akropolskog brežuljka rimske Pole i pravilno je orijentirana.¹⁹⁶

Prvi ju spominje M. Mirabella Roberti u izvještaju o nalazima i zaštitnim radovima u ratno i poslijeratno doba.¹⁹⁷ Branko Marušić 1967. godine donosi tlocrt crkve, arheološke nalaze te

¹⁹⁰ Begović Dvoržak, 2004, 470-471.

¹⁹¹ Ibid., 469.

¹⁹² Ibid., 471.

¹⁹³ V. Begović Dvoržak, *Rezidencijalno kompleks u uvali Verige na Brijunima-hramovi*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XXVI-XXVII, 1994, 32.

¹⁹⁴ A. Gnirs, *Baudenkmale aus der Zeit östromischen Herrschaft auf der Insel Brioni grande*, Jahrbuch für Altertumskunde 5, 1911, 92.

¹⁹⁵ I. Matejčić, *Crkva sv. Nikole u Puli (nekada posvećena sv. Mariji)*. *Ars Adriatica* 2, 2012, 7 (dalje u tekstu: Matejčić, 2012).

¹⁹⁶ Matejčić, 2012, 7.

¹⁹⁷ M. Mirabella Roberti, *Notiziario archeologico istriani (1940-1948)*, Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, 1, 1949, 262 (dalje u tekstu; Mirabella Roberti, 1949).

fotografije iz 1961.-62. godine kada su se u crkvi obavljali radovi (sl. 12).¹⁹⁸ Giuseppe Bovini u sintetskom pregledu ranokršćanskih spomenika na zapadnoj obali Istre ponavlja Marušićeve podatke, a nove podatke donosi ponovno Marušić u članku 1983. godine.¹⁹⁹

Na sadašnjoj cjelini crkve sv. Nikole uočljivo je nekoliko građevinskih slojeva.²⁰⁰ Izvorna jednobrodna jezgra s apsidom doživjela je transformacije te je na nju tijekom vremena bilo prigradeno nekoliko dodataka. Sa sjeverne i zapadne strane nalaze se četiri prigradnje dok se ispred glavnog pročelja nalazi četvrtasti dodatak, jednake visine kao i crkva, koji je bio podijeljen u dvije etaže. Tehnika zidanja neuslojenim lomljenim kamenom i velikim blokovima na uglovima te jednostavno kameno gređe okvira otvora ukazuju na novovjekovno razdoblje gradnje.²⁰¹ Na sjevernoj strani nadograđene su tri odvojene zidane građevine: četvrtasti zvonik s četiri etaže i uz njega sakristija te mala prizemnica koja je u unutrašnjosti otvorena polukružnim lukom te djeluje kao duboka niša u zidu apside. Vrata koja povezuju crkvu i prizemlje zvonika pripadaju najstarijoj crkvenoj strukturi, a sve prigradnje prema načinu građenja i natpisu na jednom prozoru smještaju se u 18. stoljeće.²⁰²

Sve dogradnje uzrokovale su transformacije izvorne građevine (sl. 13). Na sjevernom zidu i apsidi napravljeni su proboji prema dodatnim prostorijama, a najzapadniji prozor je zazidan zbog izgradnje zvonika. Pregrađeni su i smanjeni i prozori apside. Na pročelju su unutar izvornog konstruktivnog otvora glavnog portala postavljena manja vrata s plitkim segmentnim rasteretnim lukom i dva prozora vjerojatno iz istog vremena, a koji se prema natpisu datiraju u kraj 16. stoljeća.²⁰³

Godine 1962. crkva je restaurirana, a sačuvane su i fotografije tih radova. Otkriveni su izvorni prozori južnog zida s tranzenama te obrisi izvornih prozora na apsidi. Crkva je izvorno jednobrodna građevina s apsidom koja je izvana poligonalna, peterostrana, a iznutra je oblika izduženog polukruga (sl. 14).²⁰⁴ Brod crkve ima oblik nepravilnog izduženog trapezoida što se uočava samo u iscrtanom tlocrtu, ne i uživo. Uzdužni zidovi s vanjske strane imaju po pet lezena koje su nepravilno razmaknute. Veliki prozori s polukružnim lukom ne prate ritam lezena nego

¹⁹⁸ N. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Pula, 1967, 54-56 (dalje u tekstu: Marušić, 1967).

¹⁹⁹ G. Bovini, *Le antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*, Bologna, 1974, 211-212; B. Marušić, *Varia Archaeologica secunda*, *Histria archaeologica: časopis Arheološkog muzeja Istre* 13-14/1982-1983, 1994, 50-52.

²⁰⁰ Matejčić, 2012, 13.

²⁰¹ Ibid., 14-15.

²⁰² Ibid., 16-17.

²⁰³ Ibid., 17.

²⁰⁴ Ibid., 18.

su prilagođeni perspektivi u interijeru. Na rubovima glavnog pročelja nalazile su se lezene koje su prekrivene kada je dodan aneks. Crkva je izvorno bila ožbukana i na nekim dijelovima to je moguće vidjeti *in situ*.²⁰⁵ Apsidalni prozori istog su oblika kao i na bočnim zidovima samo su manji i postavljeni na tri središnje plohe plašta apside. Apsida je u temelju polukružna, a poligonalna od razine zemlje prema gore.²⁰⁶ Apsida ima tlocrt izduženog polukruga zbog čega je oblik svoda polukalota koja se prema zapadu izdužuje u obliku poluvaljka. Žbuka koja je korištena istog je sastava kao i ona na zidovima biskupske palače Eufrazijane u Poreču.²⁰⁷ Napravljena je od sitnog šljunka, vjerojatno od ispranog morskog pijeska, s gašenim vapnom i vlatima slame.²⁰⁸ Apsidu od naosa odvaja u potpunosti sačuvani trijumfalni luk. Uz pilastre koji sužavaju raspon apside postavljen je par stupova s kapitelima koji nose impost u obliku profilirane grede na kojoj počiva polukružni luk.²⁰⁹ Stupovi imaju mramorne kapitule kompozitnog tipa s naknadno uklesanim križem za koje Marušić smatra da su spolije s neke druge starije građevine, a Mirabella Roberti da su stupovi prihvaćali tranzene.²¹⁰

Trijumfalni luk važan je element organizacije prostora i usmjeravanja prostora crkve koji predstavlja granicu unutar hijerarhijske podjele kulturnog prostora. Od početaka kršćanske arhitekture lučni otvor biva monumentaliziran umetanjem para stupova što se javlja već u bazilici S. Paolo fuori le Mura (383.-390.), a prostorno i vremenski bliži primjer je katedrala u Raveni iz posljednje trećine 4. stoljeća koja je imala izvorna poligonalnu, iznutra polukružnu apsidu.²¹¹ Matejčić smatra da je inspiracija za konstrukciju trijumfalnog luka u crkvi sv. Nikole vjerojatno došla iz pulske katedrale iz 5. stoljeća i crkve sv. Marije na Brijunima iz 6. stoljeća.²¹² Neposredni uzor vjerojatno je bila obližnja crkva sv. Marije Formoze, izgrađena tek nešto ranije, u kojoj su se trijumfalni lukovi s parom stupova nalazili u dvije bočne kapele.²¹³

Dvodijelni crkveni prostor (naos i apside) proporcionalno je uravnotežen, a u mjerama crkve prepoznaje se bizantski modul zvan *decempeda* ili pertika (312,5 cm). Omjer duljine prema

²⁰⁵ Ibid., 20.

²⁰⁶ Ibid., 19.

²⁰⁷ Ibid., 20.

²⁰⁸ Ibid.

²⁰⁹ Ibid.

²¹⁰ Marušić, 1967, 54; Mirabella Roberti, 1994, 262.

²¹¹ Matejčić, 2012, 22-23. O katedrali u Raveni vidi u: G. Bovini, *Ravenna: Art and History*, Ravenna, 1980, 16-19; D. Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, New York, 2010, 85-88; R. Milburn, *Early Christian Art and Architecture*, Berkeley, 1988, 168.

²¹² Matejčić, 2012, 23.

²¹³ Ibid.

širini i prema apsidi je 3:2:1. Korištenje bizantskog modula veže nastanak crkve za drugu polovicu 6. stoljeća kada je takav modul bio odavno u upotrebi.²¹⁴

Crkva je građena tankim priklesanim blokovima vapnenca posloženima u relativno pravilne redove dok su lukovi vrata i prozora izrađeni od škrilja.²¹⁵ Vrata imaju oblik gljivastog otvora, a u konstrukciji trijumfalnog luka, osim kamena, javljaju se i velike cigle. Svi ovi detalji karakteristični su za način zidanja građevina u Istri i na sjevernom Jadranu koji su nastali u doba bizantske vlasti, od sredine do kraja 6. stoljeća.²¹⁶

Način gradnje i konstruktivni detalji slični su onima iz Eufrazijane u Poreču u čijem prizemlju episkopija nalazimo ciglene lukove ili lukove nastale miješanjem cigle i kamenim kvadara. Na Eufrazijevoj bazilici i zgradi episkopija nalaze se gljivasti otvori kao i na vratima bedema bizantskog Kastruma na Brijunima te na sačuvanom sjevernom zidu sv. Marije Formoze. Taj je građevinski detalj karakterističan i za druge gradnje justinijanovog vremena, npr. u Raveni. Gljivasti otvori bili su i praktični jer je u njih kameni okvir mogao biti naknadno ugrađen.²¹⁷

U to doba crkve su često opremane importiranim, serijski proizvedenim klesanim dijelovima okvira koji su bili manjih dimenzija od konstruktivnog otvora.²¹⁸ Trifora u gornjem dijelu glavnog crkvenog pročelja zanimljiv je element (sl. 15). Na ranokršćanskim i ranobizantskim crkvama često se nalaze višedijelni prozori, bifore ili trifore, pa se tako na gradeškoj bazilici Santa Maria delle Grazie nalazi trifora koju pronalazimo i na crkvi San Apollinare in Classe u Raveni, na istočnom zidu ranokršćanske bazilike u Povljama na Braču (6. st.), u apsidi crkve S. Vitale u Raveni (sredina 6. st.).²¹⁹ Ipak, u ranokršćanskim crkvama Istre ovako kompleksan prozor nije zabilježen.²²⁰ Kamene prozorske tranzene izduženog su pravokutnog oblika s polukrugom na vrhu, podijeljene jednim vertikalnim i tri vodoravna „šprlika“. Takve tranzene zabilježene su samo u Puli i okolici, ali ne i na širem području jadranskog bazena.²²¹ Slične su prozorima crkve sv. Sofije u Istanbulu, a da se radi o tranzenama iz vremena gradnje crkve (532.-562.) potvrđuju drugi klesarski znakovi kakvi se vide i na drugim elementima arhitektonske skulpture.²²² To upućuje da su tranzene nastale u 6. stoljeću u vrijeme gradnje

²¹⁴ Ibid.

²¹⁵ Ibid., 23-24.

²¹⁶ Ibid., 24.

²¹⁷ Ibid., 24.

²¹⁸ Ibid., 25.

²¹⁹ Ibid., 26.

²²⁰ Ibid.

²²¹ Ibid., 28.

²²² Ibid.

crkve kada je i tipično opremanje serijski izrađenim arhitektonskim detaljima i opremom. Tranzene su izrađene od lokalnog mekog vapnenca kakav se pronalazi na Brijunima.²²³

Biskup Maksimijan započeo je gradnju bazilike u Puli ubrzo nakon što je posvetio crkvu San Vitale u Raveni i San Apollinare in Classe 549. godine. Ravenske i pulske crkve stilski su slične jer nastaju unutar iste ranobizantske kulture, ali pretpostavlja se i komunikacija graditelja koji su prenijeli oblikovne elemente u Pulu.²²⁴ Bazilika sv. Marije Formoze tipološki je slična crkvi S. Apollinare in Classe jer obje uz glavnu apsidu imaju kapele s apsidama. Morfološki slično su oblikovani vanjski zidovi sa slijepim arkadama i izbočenim potkrovnim vijencima koji u sklopu višestruke profilacije imaju niz zubaca.²²⁵

U crkvi sv. Nikole sačuvani su ostaci oltara koji je istovremen s izgradnjom crkve, a takav tip oltara (trodijelni s bazom, četiri stupa i pločom oltarne menze) nađen je diljem Mediterana pa tako i u Istri.²²⁶

Crkva sv. Nikole je uz Eufrazijevu baziliku jedna od najbolje sačuvanih crkava ranokršćanskog period u Istri. Crkve justinijanskog vremena utjecale su na srednjovjekovnu arhitekturu Istre, a crkva sv. Nikole izniman je spomenik zbog svoje očuvanosti koja ju stilski i kronološki čvrsto smješta u doba 6. stoljeća.

5.4. Crkva sv. Marije Formoze u Puli

Ravenski nadbiskup Maksimijan (546.-557.) dao je izgraditi monumentalnu baziliku sv. Marije Formoze u Puli od koje je danas sačuvana samo južna kapela crkve, ostaci perimetralnog zida i sjeverne pastoforije te ostaci istočnog završetka u arheološkoj zoni (sl. 16), a kompleks je uključivao i zgradu za upravitelja posjeda *domus rectoralis*.²²⁷

Tijekom Justinijanove vladavine biskupom u Raveni postaje Maksimijan, rođen u Veštru kod Rovinja. U početku biskup nije bio prihvaćen od strane klera, a carevo povjerenje zadobio je nakon što mu je darovao pronađenu posudu sa zlatom.²²⁸ Maksimijanova važnost istaknuta je na mozaiku crkve San Vitale gdje je prikazan uz carski par, Justinijana i Teodoru, kao i uz vojskovođe Narzesa i Belizara. Za biskupa Maksimijana u Raveni se dovršavaju velika zdanja

²²³ Ibid., 31.

²²⁴ Ibid., 32.

²²⁵ Ibid., 32.

²²⁶ Ibid., 34.

²²⁷ Zgrablić, 2012, 136.

²²⁸ Ž. Ujčić, *Ranokršćanska Bazilika sv. Marije Formoze u Puli. Katalog 68*, Pula. 2005, 5 (dalje u tekstu: Ujčić, 2005).

crkvi San Vitale i San Apolinare in Classe. Inspiriran njima Maksimijan je u Puli, gdje je služio kao đakon, dao izgraditi trobrodnu baziliku Blažene Djevice Marije.

Uz Eufrazijevu baziliku crkva sv. Marije Formoze je najznačajniji spomenik za poznavanje sakralne umjetnosti na tlu Hrvatske iz vremena Justinijanove obnove Carstva. O izgradnji crkve posredno svjedoči Maksimijanova darovnica pronađena u gradskom arhivu 1657. godine.²²⁹ Uz crkvu sv. Marije Formoze nalazio se i benediktinski samostan i zajedno su obuhvaćali jednu gradsku četvrt.

Danas se izvorni izgled crkve može samo pretpostaviti (sl. 17). Naziv *Formosa* (krasna) dobila je zbog ljepote ukrasa, ali zbog zapuštenosti u močvari u srednjem vijeku prozvana je *del Canneto, del Cané, del Canedolo* (od trstike).²³⁰ U 13. stoljeću oštećena je tijekom mletačke pljačke Pule, a krajem 17. stoljeća kamena građa koristi se za obnovu Komunalne palače na Forumu. Godine 1547. u Veneciju se dopremaju mramorni stupovi iz brodova bazilike i iz antičkog teatra (*Monte Zaro*) koji se koriste u izgradnji stepeništa biblioteke (*Libreria San Marco*) te u dvorani *Delle quattro porte* Duždeve palače.²³¹

Francuski graditelj i slikar Charles-Louis Clérisseau posjećuje Pulu sredinom 18. stoljeća kada izrađuje dvije vedute ostataka ranokršćanske crkve sv. Marije Formoze.²³² Prvi tlocrt crkve izrađuje Pietro Kandler, povjesničar i arheolog te počasni carski konzervator za Primorje, 1847. godine. Prva iskopavanja početkom 20. stoljeća izvršava konzervator Središnjeg carskog i kraljevskog povjerenstva za zaštitu spomenika Anton Gnirs.²³³ Najcjelovitije restauratorske radove izveo je A. Morassi 1923. godine uklonivši objekte hotela Central.²³⁴ Bočno od svetišta bazilike nalazile su se kapele centralnog tipa u obliku grčkog križa s poligonalnom apsidom i kupolom iznad središnjeg dijela.

Crkva je bila trobrodna s parom kružnih pastoforija i križnih mauzoleja (sl. 18). Na istočnim zidovima svetišta, sakristija i kapela nalazile su se poligonalne tzv. ravenske apside. Kapele su bile odvojene od tijela crkve i imale su zaseban ulaz iz dvorišta. Nisu komunicirale s crkvenim prostorom što znači da nisu mogle biti ni u liturgijskoj službi crkvenog prostora te se stoga pretpostavlja da su bile u funkciji grobnog prostora čemu u prilog ide zabilješka o uočenom

²²⁹ Ibid., 13.

²³⁰ Ibid., 14.

²³¹ Ibid.

²³² Ibid., 17.

²³³ Ibid., 20.

²³⁴ Ibid., 26.

sarkofagu.²³⁵ Južna kapela naziva se Santa Maria del Carmelo dok je sjeverna bila posvećena sv. Andriji apostolu.²³⁶

Sačuvana kapela križnog je tlocrta s poligonalnom apsidom i kupolom iznad središnjeg dijela (sl. 19). Vanjski zidovi artikulirani su lezenama, pilastrima i slijepim lukovima i otvoreni su jednostavnim prozorima s polukružnim lukom. Prozori su izvorno bili zatvoreni mramornim tranzenama, a sada su to tranzene od vapnenca. Kapela je zidana od kamenih uskih komada vezanih žbukom, a posebno pažljivo su oblikovani istaknuti elementi poput lukova koji su pravilno slagani od uskih komada kamena. Tijekom zaštitnih istraživanja krajem 20. i početkom 21. stoljeća u krovu su pronađene kasnoantičke amfore i keramičke tube koje su se u bizantskom graditeljstvu koristile za prekrivanje svodova i kupola kako bi se olakšao pritisak na lukove.²³⁷ Ispod crkve nađeni su ostaci antičke građevine što je potvrdilo da se crkva smjestila unutar antičke *insulae*.

Unutrašnji prostor sastoji se od središnjeg kvadratnog prostora, apside na istoku, četvrtastih niša na sjeveru i jugu, a na zapadu izduženi pravokutni ulazni prostor. Središnji prostor je viši i nadsvodjen kupolom, a okolni prostori su niži i bačvasto presvođeni. Trijumfalni luk svetišta kapele bio je položen na par mramornih imposta te kapitele i stupove koji danas više ne postoje. Školjka polukružne apside ukrašena je višebojnim i pozlaćenim mozaikom figuralnog prikaza *Traditio Legis* od kojega je očuvano tek poprsje Krista i sv. Petra kojemu se predaju zakonici.²³⁸

Kapela je bogato ukrašena mozaicima, mramorom i štukom. Kupolni svod ukrašen je s četiri dijagonalne štuko trake, s ukrasima od lista lovora, koje se u vrhu kupole spajaju u vijenac. Motiv lovorove girlande i vijenca (*corona triumphalis*) kontinuirano iz antičkih vremena i čest je dekorativni element u 5. i 6. stoljeću na prostoru sjevernog Jadrana. Štuko traka dijeli konhu apside od donjeg dijela zida koji je obložen mramornom oplatom u tehnici *opus sectile* ili *opus alexandrinum*. Traka je ukrašen prikazima ptica u parovima, koje u kljunu nose girlandu iznad koje je križ. Takav način ukrašavanja tipičan je za period 5. i 6. stoljeća i pronalazimo ga u apsidi Eufrazijeve bazilike i crkvi San Vitale u Raveni.²³⁹ *Magistri coementari* koji su izveli

²³⁵ Ibid., 27; Vicelja-Matijašić, 2007, 88.

²³⁶ Ibid.

²³⁷ Vicelja-Matijašić, 2007, 86.

²³⁸ Ujčić, 2005, 30.

²³⁹ Vicelja-Matijašić, 2007, 90.

štuko dekoraciju vjerojatno su došli iz Ravene zbog sličnosti tehnike i motiva, ali postoji mogućnost da su došli i iz Konstantinopola.²⁴⁰

Posebno značajni nalaz tijekom arheoloških istraživanja bili su višebojni podni mozaici (sl. 20). U glavnom brodu nalazio se pravilni preplet triju vrpce koji je formirao manje i veće kružnice (sl. 21). Vrpce su ukrašene pletenicom, valovima i tzv. motivom zmijske kože, kružnice su ukrašene motivom cvjetne rozete, a međuprostori biljnim ili ribljim motivima. Najsličnije motive pronalazimo u južnom brodu Eufrazijeve bazilike te glavnom brodu San Apollinare in Classe, a blisku koncepciju u polukružnom prezbiteriju pulske katedrale.²⁴¹

Podni mozaik sjevernog broda podijeljen je u tri polja i uokviren zajedničkom bordurom sa stiliziranim cvjetovima lotosa. Prvo polje ukrašeno je nizom valova pelti, drugo polje uokvireno je ukriženim polukrugovima, a središte je ispunjeno nizom užih pelti. Treće polje ispunjeno je međusobno povezanim peterolisnim palmetama. Slična kompozicija nalazi se u ranokršćanskoj auli Meldola (Forli), a motiv vjerojatno potječe iz sjeverne Afrike.²⁴² Moguće je da je cjelokupni biljni motiv izlazio iz središnjeg kantharosa, kao u sličnom prizoru u crkvi sv. Agneze u Muntajani kod Poreča.²⁴³

Višebojni mozaični pod sjeverne sakristije (sl. 22) izuzetno je rijedak primjer poda kružne ranokršćanske prostorije.²⁴⁴ Pod je bio ukrašen motivima stiliziranih cvjetova lotosa, čvorova kružnice i rozetama, a međuprostor je ispunjen grčkim križićima proširenih krakova. Motivi su presječeni ukriženim kvadratima koji tvore osmokraku zvijezdu. Takav ukras poda nalazi se i u brodu bazilike u Iesolu, a izvorni predložak vjerojatno je iz crkve Santa Croce u Raveni kojemu su slični i primjeri iz Grada (Santa Maria delle Grazie i katedrale Santa Eufemia).²⁴⁵

5.5. Eufrazijeva bazilika u Poreču

Katedralni kompleks u Poreču jedna je od najbolje očuvanih cjelina ranokršćanske arhitekture u svijetu. Kompleks je tijekom vremena doživio mnoge preinake i pregradnje, a danas su sačuvane trobrodna Eufrazijeva bazilika, atrij s kvadriportikom, memorijalna kapela i biskupska palača iz 6. stoljeća (sl. 23). Političke i gospodarske promjene kroz koje je grad prolazio odražavale su se i na bazilici. Tijekom srednjeg vijeka bazilika je nadograđivana i

²⁴⁰ Ibid., 92.

²⁴¹ Ujčić, 2005, 20.

²⁴² Ibid., 24.

²⁴³ A. Šonje, *Ranobizantska bazilika sv. Agneze u Muntajani, Poreština u Istri*, Starinar 27, 1976, 53-68.

²⁴⁴ Ibid., 42.

²⁴⁵ Ujčić, 2005, 42.

popravljana, ali je s vremenom počela propadati što je početkom 18. stoljeća skoro dovelo do urušavanja.²⁴⁶ Bazilika je tada sanirana, a do većih radova i restauratorskih zahvata dolazi u 19. stoljeću. U prvoj polovici 20. stoljeća započela su arheološka istraživanja i veliki restauratorski zahvati koji su baziliku vratili gotovo u prvobitno stanje.²⁴⁷ Istraživanjima je utvrđeno nekoliko povijesnih slojeva kompleksa: predcrkvene građevine, najstarija crkva koja se naziva Prva bazilika, kompleks dvojnih bazilika nazvan Predeufrazijana te katedrala biskupa Eufrazija.²⁴⁸

Ispod bazilike pronađeni su ostaci rimske stambene arhitekture unutar koje se smatralo da se nalazila kućna crkva (*domus ecclesiae*).²⁴⁹ U novije vrijeme javila se i drugačija interpretacija prema kojoj su to ostaci gospodarskih, a ne stambenih građevina i prema tome tu nije postojala kućna crkva.²⁵⁰ Ovom sloju pripada mozaik s motivima meandra s naknadno unesenim motivima ribe, od kojih je jedna sačuvana i do danas.

Prva bazilika imala je tri pravokutne dvorane od kojih je srednja bila najveća, južna je bila nešto uža, a sjeverna je bila podijeljena na dvije dvorane od kojih je manja bila krstionica (sl. 24).²⁵¹ Ispred crkve prolazila je ulica kardo od koje je nastao narteks koji je na sjevernoj strani završavao polukružnom apsidom s trijumfalnim lukom. Moguće je da su sjeverna dvorana i narteks nadograđeni kasnije.

U 5. stoljeću grade se dvije paralelne bazilike od kojih se sjeverna nalazi iznad Prve bazilike, a velika bazilika Predeufrazijane (sl. 25) nalazi se ispod sadašnje Eufrazijeve bazilike.²⁵² Obje bazilike imale su slobodnostojeći subselij, a narteks je sada završavao ravnim zidom. Ovoj fazi pripada i osmerostrana krstionica s poligonalnim ophodom koja je bila u osi veće bazilike.²⁵³ Bazilike su komunicirale kroz prolaze na dva mjesta.²⁵⁴ Crkve su funkcionirale kao dvojne bazilike od kojih je sjeverna funkcionirala kao biskupova crkva (*basilica episcopalis*).²⁵⁵ Ovakav tip dvoranske crkve bez apside čest je u Istri i predstavlja regionalnu varijantu sakralnog prostora koji se razvio ne temelju prijašnje građevne tradicije bez jačih utjecaja iz drugih područja na kojima se udomaćio tip trobrodne bazilike s jednom polukružnom

²⁴⁶ M. Prelog, *Poreč: grad i spomenici*. Beograd, 1957, 119-120.

²⁴⁷ Ibid., 120.

²⁴⁸ I. Matejčić, *Eufrazijana - katedrala u Poreču*, Pula, 2014, 15 (dalje u tekstu: Matejčić, 2014).

²⁴⁹ A. Šonje, *Predeufrazijeve bazilike u Poreču*, Umag, 1971, 224-227

²⁵⁰ Matejčić, 2014, 19-21.

²⁵¹ Ibid., 25.

²⁵² Ibid., 29.

²⁵³ Ibid., 31

²⁵⁴ I. Matejčić, P. Chevalier, *Nouvelle interprétation du complexe épiscopal "Pré-euphrasien" de Poreč*, *Antiquité tardive*, 6, 1998, 362.

²⁵⁵ Matejčić, 2014, 31.

apsidom.²⁵⁶ Podni mozaici ispunjeni su geometrijskim i apstraktnim motivima te na nekim dijelovima s tradicionalnim motivima vinove loze i ptica.

Sredinom 6. stoljeća biskup Eufrazije dao je podići novu baziliku (sl. 26). O biskupu Eufraziju zna se vrlo malo, pretpostavlja se da je bio iz istočnih provincija, a ne znamo točno ni kako je izabran za biskupa u Poreču.²⁵⁷ Iz natpisa u apsidi Eufrazijeve bazilike doznajemo da je obnovio stariju ruševnu crkvu u 11. godini svog episkopata, što vrijeme posvete crkve stavlja između 553. i 559. godine.²⁵⁸ Južna bazilika pregradnjom dobiva novo troapsidalno svetište s istaknutom središnjom apsidom, a dva niza od devet stupova od prokoneškog mramora prostor dijele na tri broda (sl. 27). Bočne apside upisane su u ravni začelni zid, dok je središnja veća i izbočena, izvana poligonalna, a iznutra polukružna. Glavna apsida imala je klupu za svećenike s biskupskim tronom u sredini, a prostor svetišta bio je odijeljen oltarnom ogradom. Bazilika je dobila novi crkveni namještaj, a apsida je ukrašena mozaicima i mramornim pločama u tehnici *opus sectile*. Na bočnim zidovima glavnog broda te na zapadnom zidu i u apsidi nalazili su se prozori. Vanjski zidovi artikulirani su pilastrima i slijepim lukovima, osim na istočnom zidu koji je ravan. Crkva ima tri ulaza na glavnom pročelju od kojih je srednji veći i viši. Između krstionice i baazilike izgrađen je kvadriportik atrija. Sjeverna bazilika Predeufrazijane ostala je u funkciji u neizmjenjenom obliku.

Sjeverno od atrija i krstionice izgrađena je biskupska palača, jednokatna građevina pseudobazilikalne tipologije (sl. 28).²⁵⁹ U prizemlju palače nalaze se tri prostorije od kojih je srednja najveća, a sve završavaju apsidom na sjevernoj strani. Na katu je sačuvana velika središnja dvorana s prostranom apsidom, koja je odijeljena *tribelonom* s parom mramornih stupova, u kojoj se nalazi i biskupova katedra (sl. 29). Unutrašnje strane trijumfalnog luka ukrašene su štukaturom s motivom vinove loze. Prostorija je služila za prijeme biskupa (*episcopalis audientiae*).²⁶⁰ Zbog različite tehnike gradnje biskupske palače i bazilike, moguće je da je palača izgrađena ranije, krajem 5. ili početkom 6. stoljeća.²⁶¹ Tlocrt prvog kata palače gotovo je identičan tlocrtu crkve sv. Agneze u Muntajani koja je izgrađena nakon polovice 6. stoljeća što bi i palaču smjestilo u to vrijeme.²⁶² Na sjeveroistočnoj strani, uz apsidu bazilike

²⁵⁶ M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Poreč, 2004, 12 (dalje u tekstu: Prelog, 2004).

²⁵⁷ Vicelja-Matijašić, 2007, 43.

²⁵⁸ Ibid., 46-47.

²⁵⁹ Ibid., 39.

²⁶⁰ Ibid.

²⁶¹ Vicelja-Matijašić, 2007, 65.

²⁶² A. Šonje, *Biskupski dvor građevnog sklopa Eufrazijeve bazilike u Poreču*. Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti 25, 1982, 24.

nalazi se memorijalna kapela sastavljena od trolisnog dijela i eliptoidnog predvorja (*cella trichora*).

Na sjevernoj strani bazilike vidljiva je središnja apsida uz koju su nađeni ostaci dviju bočnih apsida. Moguće da je ta crkva bila posvećena sv. Andriji prema kojem je u srednjem vijeku uvala na sjevernoj strani grada nosila ime.²⁶³

Troapsidalni završetak istočnog dijela crkve potječe s Istoka, s prostora Sirije i Palestine, a ovo je jedan od ranijih primjera razvitka takvog koncepta na Zapadu.²⁶⁴ Eufrazijev monogram uklesan je na mramornim dovratnicima portala, na impostima svih kapitela, a njega i njegovo djelo slavi i dugački natpis duž čitave apsida na čijem je mozaiku i prikazan. Eufrazije gradi ili pregrađuje i biskupsku palaču sjeverno od novog atrija s četiri portika, preuređuje krstionicu, a vjerojatno gradi i trolisnu memorijalnu kapelu (*cella trichora*) s eliptoidnim predvorjem.²⁶⁵ Na natpisu ispod mozaika stara crkva se opisuje kao ruševna i siromašna, što vjerojatno nije bilo u potpunosti istina jer je Eufrazije vjerojatno zadržao neke od konstruktivnih elemenata prijašnje crkve.²⁶⁶

Podovi i zidovi bazilike bili su bogato ukrašeni mozaicima i mramornom oplatom te raznobojim plemenitim kamenom i sedefom, a vijence i lukove ukrašavale su reljefne polikromne štukature. U biskupskoj palači nalaze se isti kapiteli i štukatura trijumfalnog luka kao i u bazilici. Na najistaknutijem mjestu crkve, u konhi apsida, prikazana je Bogorodica s Kristom na prijestolju uz koju se nalaze anđeli koji joj predstavljaju svece i porečke predstavnike crkve (sl. 30). Prikaz je smješten na travi sa zlatnom pozadinom i oblacima iz kojih se spušta Božja ruka s krunom za Bogorodicu. Eufrazije je prikazan na mozaiku kako dolazi u poklonstvo Bogorodici, držeći model svoje crkve u rukama, a prati ga njegov brat arhiđakon Klaudije i dječak koji se također zove Eufrazije.²⁶⁷ Ispod prikaza nalazi se natpis o gradnji crkve, a na zidu apsida prikazane su scene Navještenja i Pohoda te biblijski likovi i anđeo u prostoru između prozora.

Pročelje bazilike iznad trijema narteksa također je bilo pokriveno mozaikom koji je, nakon neuspjele restauracije, gotovo u potpunosti izgubljen.²⁶⁸ Na vanjskim rubovima nalazila se lisnata vitica, a u zabatnom trokutu nalazio se prikaz Krista na okrugloj sferi postavljenoj na

²⁶³ Prelog, 2004, 8.

²⁶⁴ Ibid., 10, 14; Vicelja-Matijašić, 2007., 62; Šonje, 1981, 26-28.

²⁶⁵ Vicelja-Matijašić, 2007, 61.

²⁶⁶ Prelog, 2004, 8.

²⁶⁷ Prelog, 2004, 14.

²⁶⁸ Ibid., 18.

kamenu liticu iz koje teku četiri rajske rijeke. U donjem dijelu u krajnjim poljima bila su po dva apostola, a na poljima između prozora sedam apokaliptičnih svijećnjaka.²⁶⁹

5.6. Ostali primjeri crkava

Osim do sada opisanih crkava još su brojne izgrađene u Istri u 6. stoljeću, ali mnoge od njih su uništene, djelomično sačuvane ili tek znamo za njih iz starije literature. Većina ranokršćanskih crkava kasnoantičke Pule i njezinog suburbija uništeno je tijekom urbanističkih zahvata u 19. stoljeću.²⁷⁰ Branko Marušić u 6. stoljeće datira sljedeće crkve pulskog područja: u izvornom obliku, osim crkve sv. Nikole, sačuvana je kapela sv. Elizeja u Fažani, iz dokumentacije znamo za baziliku sv. Mihovila i kapelu sv. Klementa na Vrhcu kod Pule, kapelu sv. Petra i sv. Florijana u Pulskom zaljevu, a tijekom istraživanja otkriveni su kapela sv. Lucije kod Galižane te kapela sv. Petra na Brijunima dok su u ruševnom stanju ili u ostacima kapela sv. Nikole u Puli, bazilika Velike Gospe kod Bala i kapela sv. Tome kod Rovinja (sl. 31).²⁷¹ Njihova datacija ipak je upitna jer je provedena na temelju stilskih i tipoloških kriterija, prema podnim mozaicima i arhitektonskoj dekoraciji te tlocrtu, tako da je bez daljnjih istraživanje nemoguće utvrditi kada su točno izgrađene. Sve crkve pokazuju elemente ranobizantskog utjecaja kao što je poligonalna apsida, široke lezene na pročeljima, pažljiva tehnika slaganja kamena i žbuke na elementima nosača i posveta svecima koji se počinju štovati pod utjecajem Istoka.²⁷² Arhitektonski elementi mogu se dulje zadržavati u provincijskim mjestima ili se pojavljivati i u drugim periodima. Stoga je upitno datiranje na temelju jednog elementa, npr. poligonalne apside jer postoje naznake da se ona pojavljuje i prije bizantskog perioda, a traje i u kasnijem vremenu.²⁷³

Bazilika sv. Mihovila imala je dvojne nizove stupova od grčkog mramora koji su dijelili prostor u tri broda. Sva tri broda završavala su ravenskom apsidom koje su bile ukrašene mozaicima.²⁷⁴ Sličnog tlocrta bila je i trobrodna bazilika Velike Gospe kod Bala koja je bila u sastavu benediktinskog samostana čiji su perimetralni zidovi i bočne apside sačuvani samo u temeljima. Glavni brod naknadno je zazidavanjem pretvoren u dvoransku crkvu pravokutnog tlocrta.²⁷⁵ Kapela sv. Klementa hodnikom je bila spojena s bazilikom i također je imala troapsidalni

²⁶⁹ Ibid.

²⁷⁰ Zgrablić, Bulić, 2017, 37.

²⁷¹ Marušić, 1967, 23; Jurković crkvu sv. Marije Velike kraj Bala datira u kraj 8. stoljeća, vidi u: A. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi: katalog, kat. jed. I. 5.*, Split, 2000, 16-19. Matejčić crkvu sv. Tome datira u kraj 8. ili početak 9. stoljeća, vidi u: Milošević, *Hrvati i Karolinzi: katalog, kat. jed. I. 57.*, 2000, 67-69.

²⁷² Vicelja-Matijašić, 2007, 93.

²⁷³ Ibid., 94-95.

²⁷⁴ Marušić, 1967, 26.

²⁷⁵ Ibid.

završetak istočne strane. U izvornom obliku bila bi centralna građevina tlocrta grčkog križa s kupolom na sjecištu krakova.²⁷⁶

Crkva sv. Elizeja kraj Fažane sačuvana je gotovo u prvobitnom obliku (sl. 32). Ova jednobrodna crkva ima trapezoidan oblik (sl. 33) s nešto užom poligonalnom apsidom s glatkim vanjskim zidovima (osim dvije lezene). Anton Gnirs smatrao je da je izgrađena na mjestu ranijeg hrama nekog poganskog božanstva, ali to nije potvrđeno jer u Istri ne postoje ostaci hramova u ruralnim mjestima.²⁷⁷ Izgrađena je na području kasnoantičke građevine, u blizini većeg antičkog seoskog naselja, čiji dijelovi su iskorišteni u gradnji crkve. Otvori za vrata obrubljeni kamenim gredama s različitim profilacijama slični su onima na crkvi sv. Petra na Brijunima, a prozorske rešetke i dijelovi arhitektonske dekoracije odražavaju kasnoantičku lokalnu tradiciju.²⁷⁸ Uokolo crkve pronađeni su grobovi koji se, prema nalazima keramike, stakla i brončanih predmeta, datiraju od polovice 6. do polovice 8. stoljeća.²⁷⁹

Crkva sv. Petra na Brijunima nalazi se nedaleko Kastruma na Brijunima. To je jednobrodna crkva s poligonalnom apsidom gotovo jednake širine kao i brod crkve (sl. 34).²⁸⁰ Vanjske lezene nalaze se na uglovima glavnog pročelja i na mjestu gdje je u unutrašnjosti završavao podni mozaik. Kroz bočna vrata ulazilo se u prostor svetišta koje je niskom pregradom bilo odvojeno od prostora broda, a osim prostora apside svetište je uključivalo i dio broda. Tipološki crkva se smješta u 6. stoljeće dok liturgijski namještaj datira iz 8. stoljeća, što znači da je crkva mogla biti i kasnije izgrađena ili je tada bila obnovljena.²⁸¹

Kapela sv. Maura kod Galižane imala je ravensku apsidu koja se nije neposredno nadovezivala na bočne zidove nego se izdvajala iz ramena koje su zidovi oblikovali (sl. 35). Lezene su se nalazile na mjestu spoja prostora broda i svetišta te ne uglovima začelnog zida. U crkvu se moglo ući kroz troja vrata, glavna na pročelju te dvojna bočna u prostoru broda.²⁸² Sličan tlocrt imala je i crkva sv. Lucije kod Galižane koja je izvana imala lezene na svim uglovima te na mjestu spoja broda i narteksa, a imala je i trijumfalni luk kojeg su nosili stupovi.²⁸³ Od dosad

²⁷⁶ Ibid.

²⁷⁷ Zgrablić, 2012, 135.

²⁷⁸ Marušić, 1967, 27.

²⁷⁹ Zgrablić, 2012, 135.

²⁸⁰ Marušić, 1967, 28.

²⁸¹ Vicelja-Matijašić, 2007, 57.

²⁸² Marušić, 1967, 28.

²⁸³ Ibid.

navedenih crkava razlikuje se po nartekstu, a u drugoj polovici 7. stoljeća dograđene su i pastoforije i krstionica.²⁸⁴

Unutar rustične maritimne rimske vile u Barbarigi sačuvan je privatni oratorij zbog kojeg se smatra da se na prostoru vile i okolnog naselja u 4. stoljeću razvila kršćanska zajednica.²⁸⁵ U ruralnim krajevima kršćanstvo se ukorijenilo kasnije nego u urbanim pa ovaj primjer predstavlja rani prodor kršćanstva izvan grada. Na temelju keramike i stakla nemoguće je preciznije datirati faze života u vili i vrijeme trajanja naselja, no lokalitet je bitan zbog kontinuiteta i transformacije vjerskog života na ruralnom području Istre u kasnoj antici.²⁸⁶

Na prostoru porečkog agera grade se ili obnavljaju crkve sv. Agneza u Muntajani, sv. Pelagij u Červaru i sv. Marko.²⁸⁷

Crkva sv. Agneze u Anžićima kod Muntajane trobrodna je bazilika s tri apside od kojih je srednja veća i dublja, izvana poligonalna, iznutra polukružna, a bočne apside su polukružne i izvana i iznutra (sl. 36). Tijelo bazilike je skraćeno i tlocrtno je slična biskupskom dvoru u Poreču. Tlocrt je nepravilan, crkva je podijeljena u tri međusobno odvojene prostorije koje komuniciraju prolazima. Na zapadnoj strani nalazi se nartek u koji se ulazilo sa zapada i kroz bočni prolaz u sjevernom dijelu. Iz narteksa troja vrata vode u svaku od prostorija. Ispred sve tri apside nalazila se oltarna pregrada. Glavni prostor komunicirao je s bočnim prostorijama prolazom u razini brodova. Crkva je građena tradicionalnom tehnikom gradnje od nepravilno tesanih lomljenaca s manjom količinom žbuke. Vanjski zidovi artikulirani su lezenama. Crkva se datira u vrijeme pune bizantske prisutnosti na temelju bogate kamene i mramorne opreme i ostacima podnog mozaika.²⁸⁸ Pronađeni su ulomci arhitektonske skulpture i crkvenog namještaja koji su profilirani tipičnim stepenastim profilacijama.

U Istri nalazimo i sakralne građevine križnog tlocrta na čiju izgradnju je vjerojatno utjecala križna memorija crkve sv. Lovra u Raveni, zvana mauzolej Galle Placidije, iz prve polovice 5. stoljeća (sl. 37).²⁸⁹ Osim već spomenute križne kapele bazilike sv. Marije Formoze, u Puli je križni tlocrt imala i krstionica katedrale (sl. 38). Krstionica se nalazila ispred katedrale i s njom je bila povezana trijemom. Ulazni krak bio je nešto dublji od ostalih, a krakovi su od središta

²⁸⁴ Ibid., 30.

²⁸⁵ Zgrablić, 2012, 138.

²⁸⁶ Ibid., 139.

²⁸⁷ Vicelja-Matijašić, 2007, 93.

²⁸⁸ Ibid., 95.

²⁸⁹ P. Vežić, *Memorije križnoga tlocrta na tlu Istre i Dalmacije*, *Ars Adriatica* 3, 2013, 23.

bili odvojeni tribelonima oslonjenim na dva mramorna stupa te pilastre uz zidove. Iznad tribelona izdizao se tambur koji je u donjem dijelu bio četverostran, a u gornjem osmerostran te izgrađen pomoću ugaonih trompa. Prozori su se nalazili u donjem dijelu tambura sa svake strane i bili su nadvijeni polukružnim lukom. Kupola je imala oblik kalote i bila skrivena u gornjem osmerostranom dijelu tambura. Vežić pretpostavlja da je krstionica izgrađena u drugoj trećini 6. stoljeća zbog elementa tribelona koji se nalazi u kvadriportiku Eufrazijeve bazilike te križnog tlocrta kakav ima i memorija sv. Marije Formoze.²⁹⁰

Križna memorija sv. Katarine porušena je, ali je dobro dokumentirana prije razaranja (sl. 39).²⁹¹ Bila je to križna građevina s tamburom nad križištem, u donjem dijelu kvadratnim, u gornjem osmerostranim. Građevina je imala glavnu prostoriju te dvije bočne. Izvana zidovi su bili ravni bez lezena, vrata su bila na ulaznom kraku i bočnom, a prozori na apsidama i tamburu. Memorija je imala tri apside polukružnog oblika izvana i iznutra, od kojih je glavna bila šira od bočnih. Dvije bočne apside su razmaknute u odnosu na glavnu što ukazuje na mogućnost da je nastala u drugoj polovici 6. ili u 7. stoljeću, a takve apside nalaze se na biskupskoj palači u Poreču i bazilici sv. Agneze u Muntajani.²⁹² Postojala su dva ulaza, glavni na ulazu u središnju prostoriju i jedan bočni na sjevernom kraku dok se u južni krak ulazilo iz središnje prostorije. Prozori su se nalazili na tamburu, dva su bila u glavnoj apsidi te po jedan u bočnim apsidama. Prozori na donjem dijelu tambura bili su nadvijeni polukružnim lukom kao na krstionici u Puli te crkvi sv. Andrije na otočiću ispred Rovinja.²⁹³ U istraživanjima je pod južnim krakom pronađena niska presvođena kripta, a u sjevernom kraku otkrivena je zidana grobnica sa sarkofagom te još dva groba u ulaznom kraku.²⁹⁴ Time se potvrđuje grobni karakter kapele, tj. njena funerarna funkcija.

Kapela sv. Andrije na otoku ispred Rovinja izvorno je bila kapela križnog tlocrta koja je dogradnjama i preuređenjima preoblikovana pa su krakovi nestali.²⁹⁵ S obzirom na to da kapela nije arheološki istraživana, nemamo točnih podataka o njezinom izgledu. Sačuvana je jezgra građevine, tj. križište među pretpostavljenim krakovima i kupola nad njima koja počiva na

²⁹⁰ Ibid., 27.

²⁹¹ Ibid., 29.

²⁹² Ibid., 31.

²⁹³ Ibid.

²⁹⁴ Ibid., 30.

²⁹⁵ Ibid., 31-32.

trompama četverostranog donjeg dijela tambura. Za razliku od do sada nabrojanih građevina, kapela sv. Andrije na tamburu ima po dva prozora na svakoj strani.²⁹⁶

6. ZAKLJUČAK

U vremenu kasne antike Istra se svojim položajem na zapadnoj granici Carstva nije nalazila u središtu interesa bizantske vlasti. Unatoč tome u tom periodu izgrađene su neke značajne građevine u Istri. Nesigurno vrijeme kasne antike obilježeno je napadima barbarskih plemena koji su uzrokovali migraciju stanovništva s granica Carstva u sigurnija područja. Stanovništvo se povlačilo u brojne utvrde uzduž jadranske obale od kojih je bizantski Kastrum ponajbolje očuvan i na kojem se može pratiti razvoj naselja od ranocarskog perioda do srednjeg vijeka. Kastrum je jedna od utvrda bizantskog pomorskog limesa koji se pružao istočnojadranskom obalom koji je pratio plovidbene putove. Osim njega postoje i druga naselja koja su od antike kontinuirano naseljena do srednjeg vijeka, a neka i do danas, no ona nisu dovoljno istražena.

Ubrzo nakon što je kršćanstvo postalo jedina religija Carstva na području Istre osnivaju se biskupije i grade prva sakralna zdanja. Inicijativa za gradnju velikih sakralnih građevina dolazila je od strane biskupa koji su bili povezani sa carskom prijestolnicom. Utjecaj je na taj način pristizao s istoka kao i iz obližnje Ravene koja je bila središte bizantske uprave zapadnog dijela Carstva. Justinijanova vladavina iza sebe je ostavila neke od najbolje sačuvanih i najraskošnijih primjera sakralne arhitekture tog vremena. U prvom redu to je kompleks Eufrazijeve bazilike koji se ističe očuvanošću i bogatoj dekoraciji te je vrijedan lokalitet na kojem je moguće pratiti nekoliko razvojnih faza od samih početaka kršćanstva u Poreču. Nadalje, u Puli je od velebne bazilike Sv. Marije Formoze očuvana samo križna kapela, ali prema izvorima i ostacima moguće je utvrditi raskoš i značaj ove bazilike.

Uz bazilike u Puli i Poreču postoji i niz manjih crkava koje su u različitim stanjima očuvanosti. Valja istaknuti crkvu sv. Nikole u Puli koja je ostala očuvana do danas. Tijekom vremena je doživjela razne dogradnje, a rekonstrukcijski zahvati vratili su je u prvobitno stanje. Trobrodna crkva sv. Marije na Brijunima veže se uz Kastrum, a osim nje izgrađena je i jednobrodna crkva sv. Petra. Osim nje, jednobrodne su i očuvana crkva sv. Elizeja te crkva sv. Maura, a trobrodna crkva sv. Agneze tlocrtno je slična biskupskoj palači u Poreču. Centralne sakralne građevine križnog tlocrta, poput pulske krstionice i memorije sv. Katarine, gradile su se pod utjecajem mauzoleja Galle Placidije u Raveni, a imale su memorijalnu i funerarnu funkciju.

²⁹⁶ Ibid., 32.

Bolja slika o arhitekturi ranobizantskog perioda dobila bi se sustavnim i revizijskim arheološkim istraživanjima lokaliteta. Iako su neke građevine izvrsno očuvane, brojne nisu dovoljno istražene, za neke od njih znamo samo iz literature dok su neke zabilježene krajem 19. i početkom 20. stoljeća, ali su podaci često nepotpuni i neprecizni stoga su istraživanja neophodna kako bi se utvrdilo točno stanje i stvorila jasnija slika o životu u tom periodu.

Popis literature

- A. Badurina, *Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 16, 1992, 7-9.
- J. Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art*, London, 1979.
- V. Begović, I. Schrunk, *Preobrazbarimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 18, 2001, 157-172.
- V. Begović, I. Schrunk, *Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 19, 2002, 113-130.
- V. Begović, I. Schrunk, *Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 20, 2003, 95-112.
- V. Begović, I. Schrunk, *A late antique settlement in Madona bay, Brijuni islands*, Histria Antiqua 20, 2011, 375-390.
- V. Begović Dvoržak, *Crkva i samostan sv. Marije na Brijunima - faze izgradnje*, Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 15.-17.XI.2001.), 2004, 469-474.
- V. Begović Dvoržak, I. Dvoržak Schrunk, I. Tutek, *Crkva Sv. Marije, građena uz castellum u uvali Madona, Brijuni Kasnoantičko i bizantsko razdoblje*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 24, 2007, 229-240.
- G. Bovini, *Le antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*, Bologna, 1974.
- G. Bovini, *Ravenna: Art and History*. Ravenna, 1980.
- H. Brandenburg, *Ancient churches of Rome from the fourth to the seventh century: The Dawn of Christian Architecture in the West*, Turnhout, 2005.
- K. Buršić-Matijašić, *Toponimi gradine i kašteliri u vremenu i prostoru*, u: D. Tončinić, I. Kaić, V. Matijević, M. Vukov (ur.), *Studia honoraria archaeologica: zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader*, Zagreb, 2020, 43-52.
- V. Girardi-Jurkić, *Istra u rimsko doba*, u: V. Girardi-Jurkić (ur.), *Arheologija i umjetnost Istre*, Pula, 1986, 21-30.

- V. Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre*, Zagreb, 2005,
- A. Gnirs, *Baudenkmale aus der Zeitöstromischen Herrschaft auf der Insel Brionigrande*, Jahrbuch für Altertumskunde 5, 1911, 75-97.
- I. Goldstein, *O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6.-12. stoljeća*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb 24, 1991, 5-13.
- I. Goldstein, *Bizant na Jadranu: Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb, 1992.
- I. Goldstein, *Byzantium on the Adriatic from 550 till 800*, Hortus Artium Medievalium 4, 1998, 7-14.
- I. Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb, 2003.
- I. Goldstein, *Funkcija Jadranu ratu Bizantskog Carstva protiv Ostrogota 535.-555. godine*, Latina & Graeca 2 (7), 2005, 31-42.
- H. Gračanin, *Bizant na hrvatskom prostoru u ranome srednjem vijeku*, u: Z. Jakus (ur.), *Nova zraka u europskom svjetlu: hrvatske zemlje u ranomesrednjem vijeku (oko 550-oko 1150)*, Zagreb, 2015, 495-512.
- H. Gračanin, *Kraj antike na hrvatskim prostorima*, u: Z. Jakus (ur.), *Nova zraka u europskom svjetlu: hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550- oko 1150)*, Zagreb, 2015, 3-32.
- M. Jurković, A. Milošević, I. Basić, *Bale-benediktinski samostan sv. Marije Velike: rezultati dosadašnjih istraživanja*, u: M. Jurković (ur.), *I. porečki susret arheologa: rezultati arheoloških istraživanja na području Istre: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Poreču 29. rujna 2006. Poreč, 2008.*
- Z. Karač, *Tragovi bizantskog urbanizma u Hrvatskoj*, Prostor 3(2), 1995, 285-298.
- R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, Harmondsworth, 1975.
- N. Maraković, *Crkva sv. Martina u Svetom Lovreču Pazenatičkom – privatna crkva porečkih biskupa ili istarskih (mark)grofova?*, *Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva 1*, 2011, 13-36.

- E. Marin, *Starokršćanska Salona: studije o genezi, profilu i transformaciji grada*, Zagreb, 1988.
- E. Marin, *Civitas splendida Salona*, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana: Arheološki muzej, Split, 25.9.-31.10.1994*, Split, 1994, 9-104.
- B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*. Pula, 1967.
- B. Marušić, *Istra u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku*, u: V. Girardi-Jurkić (ur.), *Arheologija i umjetnost Istre*, Pula, 1986, 31-36.
- B. Marušić, *Varia Archaeologica secunda*, *Histriaarchaeologica: časopis Arheološkog muzeja Istre 13-14/1982-1983*, 1994, 33-66.
- I. Matejčić, *Crkva sv. Nikole u Puli (nekada posvećena sv. Mariji)*, *Ars Adriatica* 2, 2012, 7-40.
- I. Matejčić, P. Chevalier, *Nouvelle interprétation du complexe épiscopal "Pré-euphrasien" de Poreč*, *Antiquité tardive* 6, 1998, 355-365.
- I. Matejčić, P. Chevalier, *L'episcopium de Poreč. Des domus ecclesiae aux palais épiscopaux*, *Actes du colloque tenu à Autun du 26 au 28 novembre 2009*, 2012, 151-160.
- I. Matejčić, *Eufrazijana - katedrala u Poreču*. Pula, 2014.
- R. Matijašić, *Res publica Nesactiensium*, *Latina et Graeca* 20, 1982, 35-50
- R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća*, Zagreb, 1988.
- R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre: Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr.-III. st. posl. Kr.)*, Pula, 1998.
- R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb, 2012.
- D. Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, New York, 2010.
- K. Mihovilić, *Istra u prapovijesti*, u: V. Girardi-Jurkić (ur.), *Arheologija i umjetnost Istre*, Pula, 1986, 15-20.
- R. Milburn, *Early Christian art and architecture*, Berkeley, 1988.
- A. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi: katalog*. Split, 2000.

- M. Mirabella Roberti, *Notiziario archeologicoistriani (1940-1948)*, Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria 1, 1949, 230-275.
- M. Mirabella Roberti, *La chiesa e le mura di San Lorenzo del Pasenatico*, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria XXVII-XXVIII, 1979-1980, 63-86.
- M. Mirabella Roberti, *Pulska katedrala*, u: O. Krnjak, *Studijski dan u čast arheologa prof. Maria Mirabelle Robertija (1909.-2002.)*, Pula, 2014, 201-240.
- G. Ostrogorski, *Povijest Bizanta 324.-1453.*, Zagreb, 2006.
- M. Prelog, *Poreč: grad i spomenici*, Beograd, 1957.
- M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Poreč, 2004.
- K. Regan, B. Nadilo, *Stare crkve u okolici Pule (I.)*, *Građevinar*, 62(5), 2010, 435-447.
- G. Rosada, *Oppidum Nesactium: una citta istro-romana*, Treviso, 1999.
- M. Suić, *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali*, Zbornik Instituta za Historijske nauke u Zadru I, 1955, 1-36.
- M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976.
- M. Suić, *Cissa Pullaria-Baphium Cissance-Episcopus cessensis*, *Arheološki radovi i rasprave* 10, 1987, 185-219.
- M. Suić, *Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, 1995, 133-144.
- A. Šonje, *Predeufrazijevske bazilike u Poreču*, Umag, 1971.
- A. Šonje, *Ranobizantska bazilika sv. Agneze u Muntajani*, *Poreština u Istri*, *Starinar* 27, 1976, 53-68.
- A. Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka, 1981.
- A. Šonje, *Biskupski dvor građevnog sklopa Eufrazijeve bazilike u Poreču*, *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti* 25, 1982, 5-32.
- Ž. Ujčić, *Ranokršćanska Bazilika sv. Marije Formoze u Puli*. *Katalog* 68, Pula, 2005.

- Ž. Ujčić, *Ranokršćanska Pula*, u: R. Matijašić (ur.), *Pula: antički grad*, Zagreb, 2005, 73-82.
- P. Vežić, *Memorije križnoga tlocrtana tlu Istre i Dalmacije*, *Ars Adriatica* 3, 2013, 21-52.
- M. Vicelja-Matijašić, *Istra i Bizant: neki povijesno-ikonografski aspekti u interpretaciji umjetnosti 6.stoljeća u Istri*, Rijeka, 2007.
- A. Vitasović, *Antički objekti u uvali Dobrika na otoku Veliki Brijun*, *Histria archaeologica: časopis Arheološkog muzeja Istre* 36, 2005, 157-210.
- M. Zgrablić, *Naselja, crkve i biskupi u Istri između kasne antike i ranog srednjeg vijeka: primjer Pulske biskupije*, *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli* 10, 2012, 129-146.
- M. Zgrablić, D. Bulić, *Povijesno-topografski aspekti kristijanizacije agera kolonije Pole u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku (4.-6.stoljeće)*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 49, 2017, 35-77.
- M. Webb, *The Churches and Catacombs of Early Christian Rome: A Comprehensive Guide*, Brighton, 2001.

Popis slika

Slika 1. Zemljovid Istre s glavnim antičkim naseljima i upravnom podjelom područja (Matijašić, 1998, 22).

Slika 2. Teritorij Bizantskog carstva u vrijeme Justinijana (https://en.wikipedia.org/wiki/Byzantine_Empire, 3.9.2023.).

Slika 3. Tlocrt prve rimske vile u uvali Madona (Vitasović, 2005, 161).

Slika 4. Tlocrt druge rimske vile u uvali Madona (Begović, Schrunk, 2011, 377).

Slika 5. Pogled na kasnoantičko naselje Kastum iz zraka (https://www.ppmi.hr/hr/patrimonio/katalog-predmeta/item/1298/?acc_text_size=1.5rem, 3.9.2023.).

Slika 6. Tlocrt kasnoantičkog naselja Kastum s fazama izgradnje (Vitasović, 2005, 181).

Slika 7. Karta bizantskih plovnih putova i sustava utvrda na sjevernom dijelu istočne obale Jadrana (A. Badurina, Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 16, 1992, 9).

Slika 8. Ostaci crkve sv. Marije na Velikom Brijunu (<https://www.np-brijuni.hr/hr/istrazi-brijune/mjesta-koja-morate-posjetiti/bazilika-sv-marije>, 3.9.2023.).

Slika 9. Idealna rekonstrukcija unutarnjeg prostora crkve sv. Marije (Begović Dvoržak, Schrunk, Tutek, 2007, 237).

Slika 10. Tlocrt crkve sv. Marije (Begović Dvoržak, Schrunk, Tutek, 2007, 236).

Slika 11. Crkva sv. Nikole u Puli danas (https://hr.wikipedia.org/wiki/Pravoslavna_crkva_sv._Nikole_u_Puli, 3.9.2023.).

Slika 12. Crkva sv. Nikole prije radova 1961.-1962. godine (Matejčić, 2012, 11).

Slika 13. Crkva sv. Nikole nakon rekonstrukcije pokrova apside i otvaranja prozora (Matejčić, 2012, 8).

Slika 14. Tlocrt crkve sv. Nikole (Matejčić, 2012, 12).

Slika 15. Trifora na pročelju crkve sv. Nikole (Matejčić, 2012, 10).

Slika 16. Ostaci bazilike sv. Marije Formoze u Puli (<https://hrvatskekarta.com/crkva/istarska/crkva-sv-marija-formoza/>, 3.9.2023.).

Slika 17. 3D rekonstrukcija crkve sv. Marije Formoze (Ujčić, 2005a, 47).

Slika 18. Tlocrt crkve sv. Marije Formoze (<http://www.ami-pula.hr/prozor-u-proslost/kosara/>, 3.9.2023.).

Slika 19. Križna kapela crkve sv. Marije Formoze (<http://www.ami-pula.hr/projekti/bazilika/>, 3.9.2023.).

Slika 20. Tlocrt crkve sv. Marije Formoze s prikazom podnih mozaika (Ujčić, 2005a, 45)..

Slika 21. Ostaci mozaika glavnog broda crkve sv. Marije Formoze (Ujčić, 2005a, 20).

Slika 22. Ostaci mozaika kružne sakristije crkve. sv. Marije Formoze (Ujčić, 2005a, 42).

Slika 23. Pogled na kompleks Eufrazijeve bazilike iz zraka (<https://www.istria-culture.com/eufrazijeva-bazilika-i4>, 3.9.2023.). 43

Slika 24. Tlocrt Prve bazilike s naznačenim ulicama kardo i dekumanus (Matejčić, Chevalier, 2012, 154).

Slika 25. Tlocrt Predeufrazijane (Matejčić, Chevalier, 2012, 154).

Slika 26. Tlocrt Eufrazijeve bazilike (Matejčić, Chevalier, 2012, 154).

Slika 27. Unutrašnjost Eufrazijeve bazilike (<https://www.myporec.com/hr/otkrijte-porec/eufrazijeva-bazilika/25>, 3.9.2023.).

Slika 28. Tlocrt prvog kata biskupske palače Eufrazijeve bazilike (Matejčić, Chevalier, 2012, 156)..

Slika 29. Dvorana za audijenciju na prvom katu biskupske palače (Matejčić, 2014, 101) .

Slika 30. Mozaik apside Eufrazijeve bazilike (<https://www.rezerviraj.hr/social/mzapis-139-eufrazijeva-bazilika-mozaici.html>, 3.9.2023.).

Slika 31. Karta s crkvama spomenutima u radu (Google Earth, izradila: A. Koritić

Slika 32. Pogled na začelje crkve sv. Elizeja kraj Fažane (https://www.ppmi.hr/hr/patrimonio/katalog-predmeta/item/133/?acc_text_size=1.5rem, 3,9,2023.).

Slika 33. Tlocrt crkve sv. Elizeja (Zgrablić, Bulić, 2017, 77).

Slika 34. Tlocrt crkve sv. Petra na Brijunima (K. Regan, B. Nadilo, Stare crkve u okolici Pule (I.), Građevinar 62(5), 2010, 446).

Slika 35. Tlocrt kapele. sv. Maura kod Galižane (Zgrablić, Bulić, 2017, 77).

Slika 36. Tlocrt crkve sv. Agneze kod Muntajane (Šonje, 1982, 24).

Slika 37. Mauzolej Galle Placidije u Raveni
(https://hr.wikipedia.org/wiki/Mauzolej_Gale_Placidije, 3.9.223.).

Slika 38. Presjek, tlocrt i pročelje krstionice katedrale u Puli (Vežić, 2013, 26).

Slika 39. Tlocrt presjek i pročelje memorije sv. Katarine na otočiću ispred Pule (Vežić, 2013, 30).